

Séma és konstruálás történeti tárgyú elbeszélő szövegekben¹

Bevezetés

A tanulmány a Ronald W. Langacker által kidolgozott kognitív nyelvtan keretében vizsgálja a történelemről szóló elbeszélő szövegek szereplőinek (pl. Napóleon, angol hadsereg, Oroszország) a reprezentálását. A tanulmány kiinduló gondolata az, hogy a történelem szereplőinek a reprezentálása mindig konstruálás kérdése. A szereplők megkonstruálásának egyik legjellemzőbb dimenzióját konceptualizációjuk absztraktságának a mértéke adja. Az egyes szereplők ugyanis általában megkonstruálódhatnak személyként (pl. Napóleon) és az absztrakció különböző fokán álló absztrakt rendszerként (pl. franciák, Franciaország) egyaránt. A szereplők megkonstruálásának a módja korántsem véletlenszerű, a megkonstruálás módját különféle tényezők befolyásolják. A szereplők megkonstruálási módját befolyásoló tényezőket a szövegben különböző hatókörrel működő sémáknak tekintem.

A tanulmány 1. fele azt mutatja be, hogy a történelem szereplői milyen tipikus módokon konstruálhatók meg. Az 1.1. részben bemutatom a Langacker-féle kognitív nyelvtan profilálásfogalmát, amely a nyelven keresztül megvalósuló fogalmi konstruálás egyik jellegzetes módját jelöli. A profilálás fogalma lehetőséget ad a történelem szereplőinek mint jellegzetes konstruálási módoknak a szemantikai elemzésére. Az 1.2. rész a történelem szereplőinek a megkonstruálását elszigetelten, tagmondatbeli pozíciójuktól függetlenül, csupán a szereplők megnevezéseire koncentrálna vizsgálja. Az 1.3. rész a szereplőt megnevező főnév és az ige által alkotott konstrukciókat vizsgálja. A történelemről szóló narratív szövegekben megjelenő szereplőket megnevező főnevek és az ige által alkotott konstrukciók felfoghatók olyan rekonfigurált kompozitumszerkezetekként, amelyek a hétköznapi gondolkodásunkat meghatározó narratív séma rekonfigurációjából vezethetők le.

A tanulmány 2. felében azon sémák meghatározására teszek kísérletet, amelyek befolyásolják, motiválják az egyes szereplők megkonstruálásának a módját. A 2.1. rész azt vizsgálja, hogy az egyes szereplőket megnevező főnevek tagmondatbeli tematikus szerepe miképpen befolyásolja mikroszintű sémaként a szereplők megkonstruálásának módját. A 2.2. rész azzal foglalkozik, hogy a történeti narratívában reprezentálódó fizikai, társas és mentális világ miképpen befolyásolja mezoszintű sémaként a szereplők megkonstruálását, adott esetben felülírva a tematikus szerepekkel összefüggő sémát. A 2.3. részben röviden kitérek azon – egy korábbi vizsgálatban (Horváth 2012) már részletesen elemzett – makroszintű sémákra is, amelyek egy adott történelmi eseményhez, esemény-sorhoz kapcsolódva konvencionális mintázatokként motiválhatják az egyes szereplők megkonstruálását.

A 3. részben röviden összegezem a tanulmány gondolatmenetét.

1. A történelem szereplőinek tipikus megkonstruálási módjai narratív szövegekben

1.1. A profilálás

A kutatás kiinduló gondolata az, hogy a történelemről szóló narratív szövegek szereplőinek a nyelvi reprezentációjukon keresztül megvalósuló fogalmi feldolgozása mindig konstruálás kérdése. „A konstruálás azon sokoldalú képességünk, amely lehetővé teszi, hogy ugyanazt a szituációt különféle módon értsük meg és ábrázoljuk” (Langacker 2007: 435).² A konstruálás minden nyelvi konceptualizáció egyik alapvető eleme. A nyelvünk ugyanis nem a valóság objektív leképezésére szolgáló eszköztár,

¹ A tanulmány az OTKA K 100717 Funkcionális kognitív nyelvészeti kutatás című pályázat keretében készült. Köszönetem a kutatás során nyújtott segítséget témavezetőmnek, Tátrai Szilárdnak, valamint a kéziratához fűzött hasznos megjegyzéseket Tolcsvai Nagy Gábornak.

² „Construal is our multifaceted capacity to conceive and portray the same situation in alternate ways” (Langacker 2007: 435).

hanem olyan, a konkrét beszédeseményekből absztrahált szimbolikus egységek összessége, amelyek mindig egy meghatározott módon, egy meghatározott nézőpontból ragadják meg tárgyukat. A nyelvi megismerés nézőponthoz kötöttségének szükségszerű következménye, hogy egy adott nyelvi megnyilatkozás tárgyának bizonyos aspektusait előtérbe helyezi, míg másokat háttérbe szorít, elfed (vö. Langacker 1987: 116–41, 2008: 55–89, Tomasello 2002, Verhagen 2007).

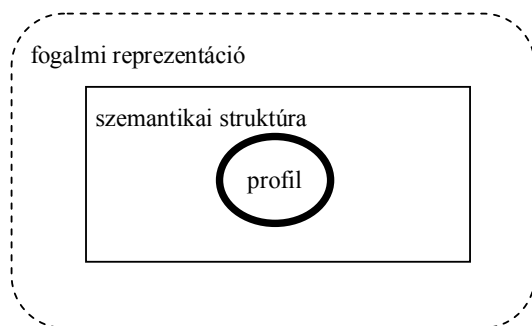
A nyelvi tevékenységen keresztül megvalósuló fogalmi konstruálásnak számos módját követi el a kognitív nyelvészeti szakirodalom (pl. vö. Langacker 2008: 55–89, Verhagen 2007). Jelen tanulmány a nyelvi/fogalmi konstruálásnak a Langacker által profilálásnak nevezett aspektusára összpontosít, amely meghatározó szerepet játszik minden nyelvi megnyilatkozás esetében (Langacker 1987: 183–9, 2008: 66–70, l. még Bańcerowski 2002). A profilálás fogalma a konceptualizálás azon általános tulajdonságára vonatkozik, hogy az egyes nyelvi kifejezések az általuk előhívott fogalmi tartalom egy alstruktúráját mindig előtérbe állítják, azaz profilálják, míg a fogalmi tartalom többi részét a profilált alstruktúra háttérként jelenítik meg. A nyelvi kifejezés által előhívott fogalmi tartalom egésze a fogalmi alap (conceptual base), míg a fogalmi alap előtérbe állított alstruktúrája a profil (profile). A profilálás fogalma szorosan összefügg a figyelemirányulás kérdésével: a fogalmi feldolgozás során ugyanis mindig az adott nyelvi kifejezés profilla áll a figyelem középpontjában. Langacker hangsúlyozza, hogy „egy kifejezés szemantikai értéke nem pusztán a fogalmi alapon vagy a profilban található, hanem csakis azok kombinációjában, vagyis meghatározott entitás kijelöléséből ered, amit egy tágabb konfigurációban való pozíciója azonosít és jellemez” (Langacker 1987: 183).³

A profilálás jelenségét jól illusztrálja a *tető* és az *ablak* főnév (a példát van Hoek 2007-től kölcsönöztem). Mindkét főnév elsődleges jelentésében az előhívott fogalmi alap a HÁZ (mint térbeli, fizikai objektum) fogalom. Ennek a fogalmi alapnak azonban eltérő alstruktúráit profilálja a *tető*, illetve az *ablak*. A profilálás egy érdekes példájával találkozhatunk a rokonságneveknél (l. Langacker 1987: 184–6). Ezekben az esetekben a fogalmi alapot egy kiindulási pontként szolgáló egőhöz képest meghatározott rokonsági háló alkotja, amelynek például az *anya*, az *apa* vagy a *nagybácsi* főnév más-más csomópontjait profilálja.

A fenti példák alapján azonban jogosan merülhet fel a kérdés, hogy egy adott kifejezés fogalmi alapja mi alapján határozható be. Például az *ablak* szó fogalmi alapjának a HÁZ mellett miért nem alkotják részét a TŰKÖR, az ABLAKMOSÁS, a BÖRTÖN stb. fogalmak? Természetesen a jelentés enciklopédikus felfogásából adódóan ezen fogalmak is részét képezhetik az ABLAK fogalom által aktiválható fogalmi hálózatnak. Mindazonáltal „könnyen belátható, hogy ebből a leírásból a jelentés parttalansága következne” (Simon 2012: 183). Éppen ezért a fogalmi alapon belüli profilálás leírásában a Simon (2012) által kidolgozott modellre támaszkodom, amely a jelentés leírásában megkülönböztet fogalmi reprezentációt és szemantikai struktúrát. „A fogalmi reprezentáció voltaképpen a konceptuális alapegységek nyitott, bővíthető aktivációs hálózata, míg a szemantikai struktúra az e hálózat előtérben profilálódó, körülhatárolt, sematikus szerkezet” (Simon 2012: 180). Vagyis míg a fogalmi reprezentáció a „konceptuális alapegységek nyitott készlete”, addig „a szemantikai struktúrát a lokális reprezentációs mód, azaz körülhatároltság, egészlegesség és belső szervezethez [...]”, vagyis viszonylagos stabilitás jellemzi” (Simon 2012: 180). A fogalmi reprezentáció akkor válik szemantikai szerkezetűvé, ha az egy szimbolikus viszonyban összekapcsolódik egy fonológiai szerkezettel, és ezáltal bekerül a nyelvi rendszer szemantikai hálózatába. Fontos jelezni, hogy az így felvázolt modell nem tekinthető modulárisnak vagy a kétszintű szemantikához kapcsolódó elgondolásnak, mivel a modell „a fogalmi reprezentációkat és a szemantikai szerkezeteket nem szervezi autonóm, saját törvényszerűségekkel jellemezhető részrendszerbe, hanem egyazon hálózaton belül kibontakozó, következésképpen azonos természetű, de különböző funkciójú (hiszen különböző reprezentációs módú) struktúráknak tekinti” (Simon 2012: 181). Mindezek alapján egy kifejezés fogalmi alapja kétféleképpen értelmezhető. A fogalmi alap tágan értelmezve a fogalmi reprezentációnak feleltethető meg, szűken értelmezve pedig a szemantikai struktúrának, vagyis egy nyitottabb fogalmi hálózaton belül elhatárolódó stabil, konvencionizálódott szerkezetnek, amelyen belül

³ „The semantic value of an expression resides in neither the base nor the profile alone, but only in their combination; it derives from the designation of a specific entity identified and characterized by its position within a larger configuration” (Langacker 1987: 183).

a kifejezés egy meghatározott alstruktúrát profilál (például az *ABLAK* fogalmat a *HÁZ* szemantikai struktúra hátterében). A fogalmi reprezentációt, a fogalmi reprezentáción belül elhatárolódó szemantikai struktúrát és a szemantikai struktúrának a figyelem előterébe kerülő alstruktúráját, vagyis a profilt az alábbi 1. ábra szemlélteti:

1. ábra

A fogalmi reprezentációt szaggatott vonallal jelöltem, jelezve azt, hogy szemben a szemantikai struktúrával, a fogalmi reprezentáció konceptuális alapegységei nem vagy kevésbé alkotnak zárt, stabil szerkezetet. Én a tanulmány további részében a fogalmi alap terminust szűken értelmezve használom, vagyis megfelelttem a szemantikai struktúrával, azaz egy nyitott fogalmi hálózaton belül elhatárolódó, konvencionizálódott stabil szerkezettel, amelyen belül a kifejezés egy meghatározott alstruktúrát állít előtérbe profilként.

1.2. A történelem szereplőinek megkonstruálása a megnevezéssel

A történelemről szóló narratív szövegekben megjelenő szereplőmegnevezések mindig egy meghatározott részét profilálják a megnevezés által előhívott fogalmi alapnak, míg a fogalmi alap többi részét a profil háttereként konstruálják meg.

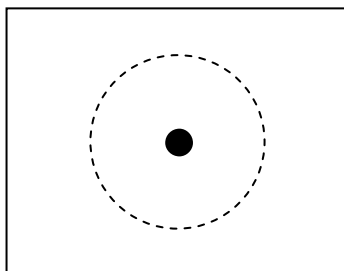
- (1a) **Napóleon** megindította a támadást.
 (1b) A **franciák** megindították a támadást.⁴

Az (1a) és (1b)-ben megjelenő szereplőmegnevezések eltérő részeit profilálják, állítják előtérbe ugyanannak a fogalmi alapnak. Ezt a szűken értelmezett, a szemantikai struktúrának megfeleltethető közös fogalmi alapot a továbbiakban FRANCIA OLDALNAK fogom nevezni. A megnevezés csupán technikai terminus, a fogalmi alap belső szerveződését az egyes tipikus szereplőmegnevezések vizsgálatai fokozatosan fogják kirajzolni a következőkben. Míg az (1a)-ban megjelenő *Napóleon* megnevezés a fogalmi alapnak, vagyis a FRANCIA OLDALNAK a vezetőjét emeli ki, és teszi felelőssé a támadás megindításában, addig az (1b)-ben megjelenő *franciák* megnevezés egy népet állít előtérbe ugyanezen cselekedet véghezvitelében. A történelem szereplőinek e kétféle megkonstruálási módja a következőképpen ábrázolható:⁵

⁴ A példamondatok, amennyiben nem áll utánuk forráshivatkozás, konstruáltak. A kiemelések minden esetben a szerzőtől származnak.

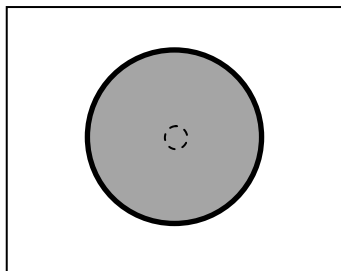
⁵ Hangsúlyozandó, hogy a tanulmányban szereplő ábrák sem kimerítő, sem pedig formális bemutatását nem adják a szemantikai struktúráknak, és nem céljuk az sem, hogy a jelentés valamiféle vizuális létmódját propagálják. Az ábrák feladata a Langacker-féle kognitív nyelvtanban csupán az, hogy megkönnyítsék a megértést, és hogy a nyelv vizsgálatához új szempontokkal járuljanak hozzá (vö. Langacker 2008: 9–12).

Napóleon

2. ábra

franciák

3. ábra

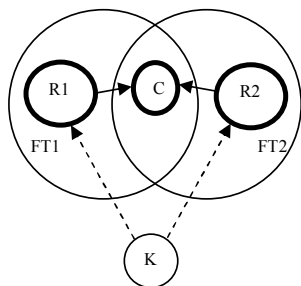
Az ábrákban a négyszög alakú kerettel határolt régió a NAPÓLEON, illetve a FRANCIÁK fogalmakhoz tartozó közös fogalmi alapot jelöli. A két ábra jól mutatja, hogy a történelem szereplőinek kétféle megkonstruálási módja eltérő elemeit emeli ki a fogalmi alapnak (beszínezett részek), vagyis a FRANCIA OLDALNAK, és ezzel párhuzamosan eltérő elemeit konstruálja meg a háttér részeként (fehéren hagyott részek). A szaggatott körvonallal határolt részek is a háttér elemeiként jelennek meg. A szaggatott körvonal funkciója pusztán a kétféle konceptualizáció viszonyának a megmutatása, vagyis annak szemléltetése, hogy a NAPÓLEON és a FRANCIÁK fogalmak között metonimikus, azaz rész-egész viszony van, hiszen Napóleon maga is része a francia népnek.

A történelem szereplőinek a megkonstruálása nagyon sokszor referenciapont-szerkezet formájában történik (vö. Langacker 1999: 171–202, 2008: 83–5, 505–8, Tolcsvai Nagy 2005). A referenciapont-szerkezet a Langacker-féle kognitív nyelvtanban a figyelemirányítás egy sajátos esete, amely lehetővé teszi, hogy egy mentálisan nehezebben elérhető fogalmat egy mentálisan könnyebben hozzáférhető fogalom keresztül érjünk el. A mentálisan könnyebben elérhető, referenciapontként funkcionáló kiinduló fogalom ugyanis megnyit egy olyan fogalmi tartományt (dominion), amelyben a célfogalom (target) már könnyen elérhető. A történelem szereplőinek a konceptualizálása során megjelenő referenciapont-szerkezetek kiinduló fogalmait általában történelmi személyiségek vagy népek adják.

(2a) **Napóleon serege** megindította a támadást.

(2b) A **francia sereg** megindította a támadást.

A (2a) megnyilatkozásban NAPÓLEON mint könnyebben hozzáférhető fogalom megnyit egy olyan fogalmi tartományt, amelyben már a célfogalom, vagyis a NAPÓLEON IRÁNYÍTÁSA ALATT HARCOLÓ SEREG könnyen elérhető. Ugyanígy nyit meg a (2b) megnyilatkozásban a *francia* népelnevezés által jelölt FRANCIÁK fogalom is egy fogalmi tartományt, amelyben már könnyen elérhető az említett célfogalom. A két referenciapont-szerkezet a következőképpen ábrázolható:

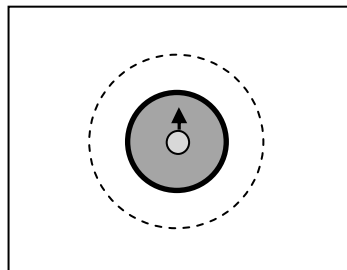

4. ábra

- K: konceptualizáló
 R: referenciapont
 (R1: NAPÓLEON, R2: FRANCIÁK)
 C: célfogalom (AZ ADOTT SEREG)
 FT: fogalmi tartomány

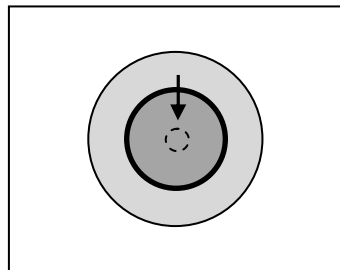
A 4. ábra azt mutatja, hogy a célfogalom, vagyis az adott sereg konceptualizálása a (2a) és (2b) megnyilatkozásoknak megfelelően két referenciapont (R1: NAPÓLEON, R2: FRANCIAK) irányából is történhet (és persze további referenciapontok irányából is történhetne), mivel a célfogalom a két referenciapont által megnyitott fogalmi tartományoknak (FT1, FT2) egyaránt a része. Az alábbi ábrák azt szemléltetik, hogy bár a két referenciapont-szerkezet célfogalma azonos, a kiinduló fogalmak eltérése következtében a két szerkezet eltérő módon konstruálja meg ugyanazt a szereplőt.

Napóleon serege

5. ábra

a francia sereg

6. ábra

Az 5. és 6. ábrában a négyszög alakú kerettel határolt fogalmi alapnak a vastag körvonallal határolt, sötétebb szürkével színezett része a referenciapont-szerkezet célfogalmát jelöli, míg a világosabb szürkével színezett része a kiinduló fogalmat, vagyis a referenciapontot jelöli. A nyilak azt a mentális ösvényt jelzik, amelyen végighaladva a konceptualizáló eljut a referenciapontból (azaz a kiinduló fogalomból) a célfogalomig. Ezek a nyilak tehát megfeleltethetők a 4. ábra R1-ből, illetve R2-ből C felé mutató nyilainak. Az ábrák jól mutatják, hogy a referenciapont-szerkezetben megjelenő FRANCIA SEREG fogalmi tartományának egyfelől mint irányítója része NAPÓLEON, másfelől viszont a NAPÓLEON IRÁNYÍTÁSA ALATT HARCOLÓ SEREG részét képezi a FRANCIA NÉP fogalmi tartományának (az ábrákban a legkülső körívvel jelzett régió), hiszen a francia seregről jellemzően úgy gondolkodunk, mint amely a francia nép tagjaiból kerül ki. Az ábrákban a kiinduló, referenciapontként funkcionáló fogalmak (NAPÓLEON, FRANCIAK) világosabb szürkével való jelölése azt érzékelteti, hogy a referenciapont-szerkezet formájában megvalósuló szereplőmegnevezések esetében a referenciapont által konceptualizált fogalom is részlegesen a figyelem előterébe kerül.

Langacker a referenciapont-szerkezeteket a *tulajdonlás* (ownership), a *rokonság* (kinship) vagy az *egész-rész* (whole-part) viszony fogalmi archetípusból, illetve ezek kombinációiból vezeti le (Langacker 1999: 176–8, 2008: 506). A (2a) típusú referenciapont-szerkezetek – vagyis amikor a történelmi személyiségen keresztül férünk hozzá a célfogalomhoz – minden bizonnyal a tulajdonlás fogalmi archetípusból vezethetők le.

A tulajdonlás esetében a referenciapont-szerkezet egyrészt az emberi entitások kognitív szalienciáját [feltűnőségét] tükrözi a nem emberiekhez képest, másrészt azt a kulturális modellt, hogy minden ember meghatározott entitásokat birtokol, ellenőriz vagy kiváltságosan fér hozzájuk (ezen entitásokat nevezzük „tulajdonnak”). Mivel jóval kevesebb ember van, mint tulajdon, és az egyes embereket nagyobb valószínűséggel ismerjük [mint a tulajdonait], az egyes tulajdonok azonosítása a birtokoson keresztül hatékonyabb, mint a fordítottja (Langacker 2008: 506).⁶

⁶ “In the case of ownership, reference point organization reflects the cognitive salience of people vis-à-vis nonhuman entities, as well as the cultural model whereby every person owns, controls, or has privileged access to a certain set of entities (which we call ‘possessions’). There are many fewer people than possessions, and we are much more likely to know them as individuals. To identify possessions with reference to their owners (*Zelda’s quilt*) is thus a more efficient strategy than the opposite” (Langacker 2008: 506).

A tulajdonlás fogalmi archetípusnak a megjelenése a (2a)-ban könnyen belátható, hiszen a történelmi személyiség (Napóleon) hatalmában, ellenőrzésében tartja az általa irányított hadsereget. Ebben az esetben tehát a referenciapont és a célfogalom közti tulajdonlason alapuló viszonyoknak egy metaforizálódott változata jelenik meg. A tulajdonlás archetípusa kis mértékben a (2b) típusú referenciapont-szerkezetek esetében is szerepet játszik, hiszen a nemzetállamok kialakulása óta jellemzően úgy gondolkodunk egy állam hadseregéről, mint amelynek a tevékenysége egy adott nép akaratát tükrözi. Mindazonáltal ezen referenciapont-szerkezeteket sokkal inkább az egész-rész viszonyt előtérbe állító fogalmi archetípus motiválja, vagyis az, hogy egy részt (pl. egy nép hadserege) gyakran egy egész (pl. egy nép) segítségével tudunk mentálisan elérni (vö. Langacker 1999: 177, 2008: 506).

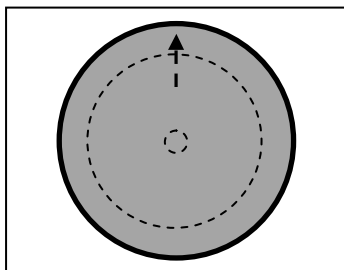
Történelemről szóló narratív szövegek gyakran visszatérő szereplői a különféle célokkal rendelkező és azokat valamilyen módon megvalósítani igyekvő államok.

(3a) **Franciaország** megindította a támadást.

(3b) **Napóleon birodalma** megindította a támadást.

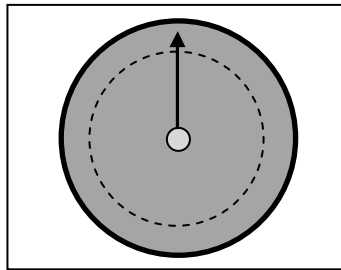
A (3a) megnyilatkozásban feltűnő szereplő a (2a) és (2b) megnyilatkozásokhoz hasonlóan úgyszintén egy referenciapont-szerkezet formájában konceptualizálódik, vagyis a *francia* népmegnevezés megnyit egy olyan fogalmi tartományt, amelyben már könnyen elérhetővé válik az ország. Mindazonáltal érdemes felhívni a figyelmet arra, hogy az államok megnevezései a nyelvközösségekben való nagyfokú konvencionálizálódásuk, illetve az egyes beszélők tekintetében a nagyfokú begyakorlottságuk miatt egység (unit) státusszal rendelkeznek, ennek következtében a referenciapont-szerkezet figyelemirányító funkciója elhalványul. Ugyanakkor – mint ahogy azt a (3b) megnyilatkozás is mutatja – az államok a beszélőközösségekben kevésbé konvencionálizálódott, illetve a beszélők számára kevésbé begyakorlódott referenciapont-szerkezetek formájában is konceptualizálódhatnak. A (3a) és (3b) megnyilatkozások egymással szembeállítva a következőképpen ábrázolhatók:

Franciaország

7. ábra

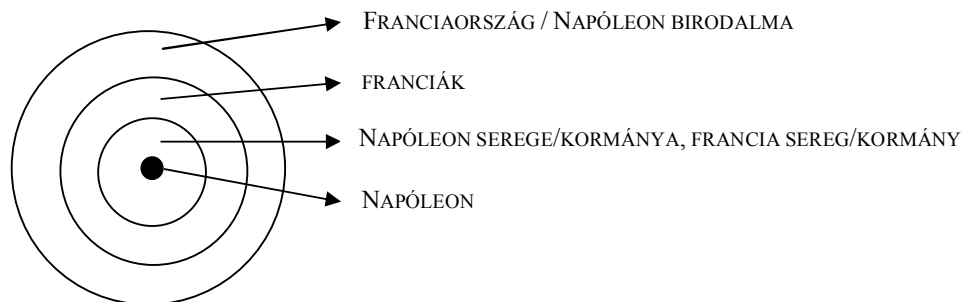
Napóleon birodalma

8. ábra

A 7. és 8. ábrában a koncentrikus körök azt szemléltetik, hogy az ÁLLAM (pl. FRANCIAORSZÁG) fogalmi tartománya olyan absztrakt rendszernek tekinthető, amely magában foglalja az állam területén élő NÉPET (pl. FRANCIÁK), amely – mint ahogy azt már korábban jeleztem – magában foglalja az adott állam/nép vezetőjeként számon tartott TÖRTÉNELMI SZEMÉLYISÉGET (pl. NAPÓLEON). A 7. ábrában szereplő szaggatott nyíl a referenciapont-szerkezet nagyfokú konvencionálizáltságát, illetve begyakorlottságát jelzi, vagyis azt, hogy a *francia* és az *ország* elemeket nem külön-külön, hanem egyben, egységként dolgozzuk fel, amelynek következtében a referenciapont-szerkezet figyelemirányító funkciója elhalványul. Ezzel szemben a 8. ábrában a normál nyíllal, illetve a NAPÓLEON fogalmi tartomány világosszürkével való kitöltésével azt jeleztem, hogy az itt megjelenő referenciapont-szerkezet nem rendelkezik egység (unit) státusszal, vagyis a konceptualizáló valóban egy olyan mentális folyamat révén jut el a célfogalomhoz (az országhoz), amelynek során elsőként a nép (FRANCIÁK) fogalma aktiválódik és kerül a figyelem előtérébe.

Az eddig elemzett szereplőmegnevezésekből jól kirajzolódik az a szűken értelmezett fogalmi alap (szemantikai szerkezet), amelynek különféle részeit állítják előtérbe (profilálják) az egyes megnevezések. Ez a fogalmi alap metonimikus, azaz rész-egész, illetve a tulajdonlás metaforizálódott viszonyai mentén egymáshoz kapcsolódó fogalmi tartományokból tevődik össze. Ezen fogalmi tartományok nagyvonalakban a következők: TÖRTÉNELMI SZEMÉLYISÉG, HADSEREG, KORMÁNYZAT, NÉP, ÁLLAM. A fogalmi tartományok rész-egész viszonyok mentén történő egymáshoz kapcsolódása könnyen belátható, hiszen például NAPÓLEON része az általa irányított seregnek, illetve az általa irányított kormányzatnak, NAPÓLEON SEREGE/KORMÁNYZATA a FRANCIA NÉP tagjaiból kerül ki, a FRANCIAK pedig FRANCIAORSZÁGBAN élnek. A rész-egész viszonyok mentén szerveződő fogalmi alap tehát a következőképpen ábrázolható:

9. ábra

Természetesen a szereplők referenciapont-szerkezetek formájában megvalósuló megkonstruálási módjai nagyfokú változatosságot mutathatnak (pl. *a franciák birodalma*, *Franciaország serege*, *Franciaország császára* stb.), a referenciapont segítségével elért célfogalmak azonban megfeleltethetők a 9. ábra valamelyik fogalmi tartományának.

A *Napóleon*, *Napóleon serege/francia sereg*, *franciák*, *Franciaország* megnevezések a fogalmi alap egyre absztraktabb elemeit profilálják, amely absztrakt elemek – mint azt már jeleztem – magukban foglalják a sorban náluk kevésbé absztrakt elemeket. A profilált absztrakt entitásokat egészen teljesen dolgozzuk fel, annak belső szerveződése elhalványul, és a háttér részévé válik. Például a *franciák* megnevezés a háttér részeként konstruálja meg a francia nép részének tekinthető FRANCIA HADSEREGET és NAPÓLEONT. A rész-egész viszonyok mentén megvalósuló fogalmi konstruálás különféle lehetőségeit úgy képzelhetjük el a legegyszerűbben, mint annak a lehetőségét, hogy egy hatalmas történelmi freskót különféle távolságból szemléljünk. Minél távolabb állunk a képtől, annál nagyobb részét fogja be a tekintetünk, viszont annál kevésbé látjuk a részleteket, például a kép közepén parancsot osztó Napóleont.

A történelemről szóló elbeszélő szövegek szereplőinek a fentebb felvázolt, szemantikai struktúráként elemzett fogalmi alapja a történeti tárgyú narratívákhoz kapcsolódó tudásunk mozgósításával aktiválódik, azon ismereteink mozgósításával, miszerint a történelem eseményeiben jellemzően bizonyos államok, bizonyos népek, bizonyos hadseregek, bizonyos kormányzatok, illetve bizonyos történelmi személyiségek cselekedetei ugyanazon célok mentén, ugyanabba az irányba mutatnak, vagyis ezen cselekvők fogalmilag összetartoznak. Ha nem aktiválnánk a történelem szereplőihez tartozó metonimikusan szerveződő fogalmi alapot, akkor a történeti narratívák eseményeinek a legnagyobb része teljesen értelmezhetetlen lenne, hiszen hogyan tudna egy állam bárkit is magára haragítani, hogyan tudna egy személy egyedül lerohanni egy államot, hogyan férne be két többmillió népet a tárgyalóterembe stb. A történelem szereplőjéhez kapcsolható fogalmi alapok aktivációja tehát része a kontextualizációnak, vagyis annak a folyamatnak, amely során a diskurzus résztvevői mozgósítják az adott megnyilatkozások releváns értelmezéséhez szükséges háttérismereteket (a kontextusról l. Tátrai 2004, Tátrai 2011: 51–67). A fent elemzett fogalmi alap metonimikus struktúrája olyan, a beszélőközösségben konvencionalizálódott, illetve a beszélők számára nagymértékben be-

gyakorlódott sematikus szemantikai szerkezetnek tekinthető, amely a történeti tárgyú narratívákban egy adott szereplőre vonatkoztatva a kontextualizáció során könnyedén aktiválható. Ugyanakkor, ha a szöveg releváns értelmezése úgy kívánja meg, az aktivált konvencionális fogalmi alapok további konceptuális egységekkel bővíülhetnek. Például az alábbi, (4) szövegrészletben⁷ a Napóleonhoz tartozó konvencionális fogalmi alap (FRANCIA OLDAL) kibővül két további történelmi személyiséggel, MASSÉNA és LANNES hadvezéreknek a fogalmával.

- (4) Bécs elfoglalása után a Dunán való átkelés volt Napoleon legfőbb gondja. Ez sikerült is; a Duna erdős szigetei elrejtették a hadi mozdulatokat, május 20-án Masséna elfoglalta a folyó mellett fekvő Aspern falut, Lannes pedig a kissé beljebb eső Esslinget (Marczali 1898: 562).

A fogalmi alapok tehát egyfelől rendelkeznek egy konvencionálizálódott, prototipikus szerkezettel, másfelől azonban a diskurzusban, a kontextualizáció során rugalmasan módosíthatók, bővíthetők. A történelem szereplőéhez tartozó fogalmi alap mint szemantikai szerkezet és a kontextualizáció főntebb bemutatott szoros összefüggése jól mutatja, hogy szemantika és pragmatika közé nem húzható éles határvonal, hiszen egyrészt az éppen adott kontextus határozza meg, hogy egy adott fogalom melyik konvencionális szemantikai szerkezetét aktiváljuk (például a (4) szövegrészletben Napóleon mint a (9.) ábrában bemutatott, metonimikusan szerveződő fogalmi alap része, azaz mint történelmi személyiség, nem pedig mint családapa jelenik meg), másrészt a fogalmakhoz tartozó konvencionálizálódott szemantikai szerkezetek az adott fogalom korábbi használatai során újra és újra aktivált, a fogalom értelmezéséhez szükséges háttérismeretekből kristályosodnak ki (vö. Langacker 2001: 144–51).

1.3. A történelem szereplőinek megkonstruálása a tagmondatban

A szereplőket megnevező főnevek és főnévi szerkezetek önmagában vett, elszigetelt vizsgálata nem teszi lehetővé, hogy árnyalt leírását adjuk a szereplők különféle megkonstruálási módjainak. A történeti tárgyú elbeszélő szövegek szereplői ugyanis mindig tagmondatokban, általában az ige valamely vonzataként jelennek meg, a szereplők reprezentációinak az alapegysége pedig valójában az ige és az ige vonzataként megjelenő főnév vagy főnévi szerkezet összekapcsolódásából kiemelkedő szemantikai szerkezet. A fejezet célja az, hogy a szereplők tipikus reprezentációit immár ne a szereplőt megnevező főnév vagy főnévi szerkezet alapján elemezze, hanem az ige és az ige vonzataként megjelenő szereplőmegnevezések szemantikai szerkezetének az összekapcsolódása alapján. A fejezet elején röviden bemutatom a Langacker-féle kognitív nyelvtan igefelfogását, amely a gondolatmenet kiindulását adja.

A kognitív nyelvtan megközelítésében a prototipikus ige „energiával kapcsolatos interakciót fejez ki két vagy több résztvevő között, amely az energia megváltozásával és/vagy átvitelével jár” (Tolcsvai Nagy 2011: 57). Az ige és az ige vonzataként megjelenő főnevek komponensszerkezetekként kompozitumszerkezetet hoznak létre. A kompozitumszerkezetben a vonzat szemantikai szerkezte integrálódik az ige szemantikai szerkezetével, amelynek során az ige vonzata kidolgozza vagy kiterjeszti az igének egy alszerkezetét (elaboration site) (vö. Langacker 1987: 277–327, 2008: 183–255, 2009: 1–39, Tolcsvai Nagy 2011: 56–64). Az igének a vonzatok által kidolgozásra (vagy kiterjesztésre) kerülő alszerkezetei a sematikus figurák. Prototipikus esetben az igének két sematikus figurája van, vannak azonban egy és kettőnél több sematikus figurával lexikalizálódott igék is. Például a *kinyit* igének két sematikus figurája van (*valaki kinyit valamit*), míg a *recseg* igének csak egy sematikus figurája van (*valami recseg*).

- (5) András kinyitja az ajtót.

⁷ A példamondatokban idézett szövegek bibliográfiai adatait a tanulmány végén tüntettem fel.

Az (5) mondatban a *kinyit* ige két sematikus figuráját az *András* és az *ajtó* főnév dolgozza ki. Az ige sematikus figuráit kidolgozó főnevek nem egyenlő mértékben állnak a figyelem előterében, és ezzel összefüggésben eltérő tematikus szerep, illetve mondatbeli funkció jellemzi őket. A figyelem előterében álló főnév az elsődleges figura (trajektor), amely általában ágens, vagyis az ige által kifejezett cselekvés kezdeményezője, a mondatban pedig többnyire az alany. Ez az (5) megnyilatkozás esetében az *András* főnév. A másodlagos figura (landmark) általában páciens, vagyis a cselekvés elsendője, a mondatban pedig többnyire tárgy vagy határozó. Ez az (5) megnyilatkozás esetében az *ajtó* főnév. Az ige sematikus figuráit nem minden esetben szükséges testes jelölővel, főnévvel kidolgozni a tagmondatban, az aktiválódhat a kontextusból is, vagy egyáltalán nem kerül kidolgozásra.

A szakirodalom az ágens és a páciens mellett további tematikus szerepeket is megkülönböztet (pl. instrumentum, experiens), én azonban az ágenst és a pácienszt olyan prototipikus kategóriákként (protoszerepekként) értelmezem, amelyekre visszavezethető az összes többi tematikus szerep (Dowty 1991, l. még Kiefer 2007: 216–9). Az ágens és a páciens mint prototipikus kategóriák összefüggésbe hozhatók az ige által kifejezett energiaátviteli folyamattal. Például egy energiaátvitelt kifejező kétvonzatos tranzitív szerkezetben a cselekvésláncban az energia kiinduló forrását adó vagy a cselekvésláncban az ahhoz közelebb lévő szereplő mindig ágensnek, az energia kiinduló forrásától a cselekvésláncban távolabb lévő szereplő pedig mindig páciensnek minősül a tematikus szerepek itt követelt megközelítésében.

A kompozitumszerkezetben az ige és az ige vonzataként megjelenő főnév jelentésszerkezetének az integrálódása során a főnév vagy kidolgozza, vagy pedig kiterjeszti az ige sematikus figuráját. Kidolgozási viszony esetében a főnév által profilált fogalom megfelel az ige sematikus figurája által megadott szemantikai specifikációnak, és ezt csupán tovább specifikálja. Ebben az esetben a sematikus figura és a főnév szemantikai szerkezetének az integrálódása nem ad hozzá jelentősebb szemantikai többletet a főnév által profilált fogalomhoz. Kiterjesztés esetében azonban a főnév jelentésszerkezete és az ige sematikus figurája között szemantikai feszültség lép fel, mivel a főnév által profilált fogalom nem felel meg az ige sematikus figurája által megadott szemantikai specifikációnak. Éppen ezért ebben az esetben a sematikus figura és a főnév jelentésszerkezetének az integrálódása valamilyen szemantikai többletet ad hozzá a főnév által profilált fogalomhoz. Ha egy adott ige és egy adott típusú főnév közötti kiterjesztési viszony újra és újra megjelenik, akkor sémarekonfiguráció következik be (vö. Simon 2012), vagyis a kiterjesztési viszony konvencionalizálódása következtében létrejön az igrének egy olyan kiterjesztett jelentésű lexikalizálódott változata, amelynek a sematikus figuráját – annak módosulása következtében – már nem kiterjeszti, hanem kidolgozza az adott típusú főnév.

A történelemtől szóló narratív szövegekben megjelenő szereplőket profiláló főnevek és az igrék által alkotott konstrukcióknak egy jelentős része felfogható olyan rekonfigurált kompozitumszerkezetként, amelyben az igrének nem a hétköznapi, hanem egy kiterjesztett jelentésű változata szerepel. Az alábbi gondolatmenetben arra teszek kísérletet, hogy a történeti szövegekben megjelenő rekonfigurált, kiterjesztett jelentésű igeváltozatok kialakulását a hétköznapi gondolkodásunkat meghatározó narratív séma rekonfigurációjából vezessem le (a narratív megértésről pl. l. Brown 1994, Carr 1997, Bruner 2005: 19–44, László: 2005, Tátrai 2006, Tátrai 2011: 171–89). A funkcionális kognitív nyelvészet felfogásában a sémák a korábbi nyelvi megnyilatkozásokból elvonatkoztatott szimbolikus, vagyis jelentéssel bíró mintázatok, amelyeknek elvontsága (azaz sematikusága) különböző mértékű lehet (vö. Langacker 2008: 215–27). A sémák különböző erősségű elméleti mintázatokként működnek, amelyek a nyelvi produkciót eltérő hatókörrel motiválják. Vannak tagmondati hatókörrel működő sémák (pl. a tranzitív szerkezetet motiváló séma), és vannak jóval tágabb hatókörű, például szövegtípusokat vagy bizonyos témákról való megnyilatkozásokat motiváló sémák is, ilyenek például a különféle narratív megnyilatkozásainkat motiváló sémák.

A történelemtől szóló narratív szövegek a hétköznapi elbeszéléseinket motiváló narratív séma kiterjesztéseinek tekinthetők. Ezen hétköznapi narratív séma a következőképpen fogalmazható meg:

- (6) A minket körülvevő szűkebb világnak egy olyan reprezentációja, amelyben meghatározott személyek a maguk szűkebb terében és idejében, bizonyos célok érdekében, bizonyos cselekvéseket hajtanak végre.

A történelemtől szóló szövegek ezt a sémát a következőképpen terjesztik ki:

- (7) A múlt valamely időszakának egy olyan reprezentációja, amelyben államok, népek, hadseregek, kormányok, történelmi személyiségek stb. (vagyis az előző fejezetben felvázolt fogalmi alap eltérő profilálása következtében megkonstruálódó szereplők) a maguk terében és idejében, bizonyos célok érdekében, bizonyos cselekvéseket hajtanak végre.

A hétköznapi narratív szövegek megalkotását motiváló (6) séma kiterjesztéséből létrejött (7) séma természetesen konvencionalizálódott a beszélőközösségben. Ez a séma tehát a (6) séma rekonfigurációjának tekinthető. A két séma egyaránt megfelel a történet alább, (8)-ban jelzett általános jellemzőinek:

- (8) A történet „a narratív diskurzusok során létrejövő referenciális jelenet, amelyben bizonyos cselekvők bizonyos térben és időben, bizonyos célok érdekében, bizonyos cselekvéseket hajtanak végre” (Tátrai 2011: 215).

A (8) meghatározás tulajdonképpen felfogható a (6) sémából, illetve a (6) séma kiterjesztéseiből létrejött egyéb narratív sémákból – például a (7) sémából – absztrahált általánosabb sémának, amelynek más-más irányba mutató specifikációjának (kidolgozásának) tekinthető a (6) és a (7) séma.

A (6) és a (7) séma közötti kiterjesztési viszony számos, egymással is összefüggő aspektust érint. Ezek közül a három legfontosabb a történet tere, ideje és szereplői. E három aspektus szempontjából a (6) kiterjesztése (7) által a következő módosulásokat hozza:

tér: lokálisabb tér → globálisabb tér

idő: lokálisabb idő → a múlt valamely időszaka

szereplők: személyek → történelmi személyiségek és absztrakt rendszerek

A tanulmány további része a sémakiterjesztésnek csupán a szereplőket érintő elemére koncentrálna. A kiterjesztett, történelmi narratív séma által motivált elbeszélésekben a hétköznapi narratívákban nem fellelhető szereplők jelennek meg, mint például államok, népek, hadseregek, vagyis az absztrakció különböző fokán álló absztrakt rendszerek. Ezen absztrakt szereplőkről azonban hajlamosak vagyunk úgy gondolkodni, mint amelyek a hétköznapi narratívák szereplőihöz hasonló tulajdonságokkal rendelkeznek, és hasonló módon cselekszenek. Erősek vagy gyengék, lusták vagy szorgalmasak, meghatározott célok megvalósítására törekszenek, félnek bizonyos eshetőségektől, féltékenyek egymásra stb. (vö. Lakoff 1991).

A hétköznapi narratívák szereplői és a történelmi tárgyú narratívák absztrakt rendszerei közötti hasonlóság oka és egyben következménye az, hogy a történelmi tárgyú narratívák absztrakt rendszerei olyan igék vonzataiként jelennek meg, amelyek a hétköznapi narratívákban is előfordulnak (vagy előfordultak). Az új típusú szereplők azonban nem felelnek meg a hétköznapi narratívákban használt igék sematikus figurái által megadott szemantikai specifikációknak, hiszen ezek a szereplők nem személyek, hanem absztrakt rendszerek. Éppen ezért ezen, absztrakt rendszerekként konceptualizálódó szereplők nem kidolgozzák, hanem kiterjesztik az igék sematikus figuráit. A kiterjesztés mértéke természetesen különbözhet, attól függően, hogy a sematikus figurát kiterjesztő fogalmak absztraktsága milyen mértékű. Minél absztraktabb – az ige sematikus figurája által megadott SZEMÉLY specifikációtól minél távolabb álló – fogalom jelenik meg az ige vonzataként, annál nagyobb a kiterjesztés mértéke.

Az egyes igék hétköznapi jelentéseinek kiterjesztett használatai konvencionalizálódhatnak, vagyis az igéknek kiterjesztett jelentésű lexikalizálódott változatai alakulhatnak ki (a polyszémia kognitív nyelvészeti megközelítéséről vö. Lewandowska–Tomaszczyk 2007, Tolcsvai Nagy 2011: 113–21; 2012). Az így felvázolt folyamatban tehát az igének egy konkrétabb, SZEMÉLYT specifikáló jelentéséből alakul ki az igének egy elvontabb, EMBEREKBŐL ÁLLÓ ABSZTRAKT RENDSZERT specifikáló rekonfigurálódott, kiterjesztett változata. Ez összhangban van a kognitív nyelvészet azon alapvető kiindulásával, amely szerint az elvontabb fogalmak a konkrétabb, perceptuális tapasztalásban gyökerező fogalmakból alakultak/alakulnak ki (vö. Lakoff–Johnson 1980, Rohrer 2007). Fontos azonban hangsúlyozni, hogy az ige hétköznapi és kiterjesztett jelentése közé nem húzható egyértelmű,

éles határvonal. Éppen ezért az ige hétköznapi jelentésű és a történeti tárgyú narratívákban kiterjesztett jelentésű változatait egymással összeérő, skalárisan szerveződő kategóriáknak tekintem, amelyek egy olyan kontinuum mentén helyezhetők el, amelynek egyik végpontját az ige leginkább kiterjesztett használatai, másik végpontját pedig az egyáltalán nem kiterjesztett (egyértelműen hétköznapi jelentésű) használatai adják, a kettő között számos átmeneti használattal (amelyek természetesen úgyszintén konvencionalizálódtak a beszélőközösségben). A történeti tárgyú narratívákban megjelenő kiterjesztett jelentésű igeváltozatok kialakulását a *meztámad* ige példájával mutatom be.

1. A *meztámad* ige jelentése hétköznapi narratívákban

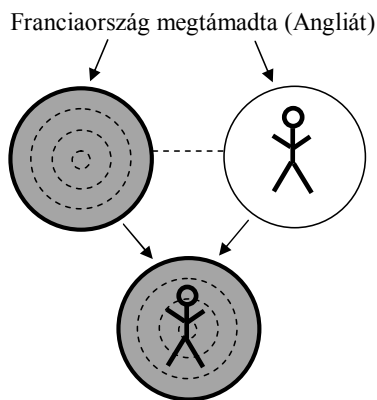
(9) Tegnap egy focihuligán meztámadta Andrást.

A (9) mondatban a *meztámad* ige a hétköznapi elbeszélésekben megszokott jelentésében szerepel, vagyis az ige elsődleges és másodlagos sematikus figurája is SZEMÉLYT (illetve periférikusan ÁLLATOT) specifikál. Ezen sematikus figurákat problémamentesen dolgozza ki a trajektorként megjelenő FOCIHULIGÁN és a landmarkként megjelenő ANDRÁS.

2. A *meztámad* ige jelentésének a kiterjesztése történeti tárgyú elbeszélésekben

(10) A francia hadsereg/a franciák/Franciaország meztámadta az angol hadsereget/az angolokat/Angliát.

A hétköznapi jelentésű *meztámad* igét, belekerülve a történeti tárgyú narratív szövegekbe, kiterjesztik az ezen szövegekben szereplőként megjelenő különféle absztrakt rendszerek. A hétköznapi jelentésű *meztámad* ige sematikus figuráinak a specifikációja (SZEMÉLY) ugyanis nem egyeztethető össze a vonzatként (trajektorként és landmarkként) megjelenő absztrakt rendszerekkel, így azok nem kidolgozzák, hanem kiterjesztik az ige sematikus figuráit. Ahogy azt fentebb már jeleztem, a kiterjesztés mértéke attól függ, hogy a vonzatként megjelenő fogalmak elvontsága milyen mértékű. Például a FRANCIAORSZÁG vagy a FRANCIÁK fogalom nagyobb mértékben terjeszti ki a *meztámad* ige sematikus figuráját, mint a FRANCIA CSAPATOK fogalom. Kiterjesztés esetén a sematikus figura és a főnév szemantikai szerkezetének az integrálódásából kiemelkedő jelentésszerkezet szemantikai többlettel rendelkezik a főnév által profilált fogalomhoz képest. A sematikus figura és a főnév szemantikai szerkezetének az integrálódását az alábbi – a könnyebb érthetőség kedvéért nem a Langacker-féle ábrázolást követő – ábra szemlélteti:

10. ábra

A 10. ábra azt mutatja be, hogy a sematikus figura SZEMÉLY jelentésszerkezete integrálódik a főnév profiljával, ennek eredményeképpen az integrált szemantikai szerkezet összetettebb lesz, mint a főnév által profilált szemantikai szerkezet, hiszen az absztrakt rendszer immár öntudattal rendelkező szubjektumként konstruálódik meg. A kompozitumszerkezetben így módon kialakuló, a főnév komponensszerkezetéhez képest összetettebb fogalom tehát metaforizálódik. A leírt fogalmi folyamat a sztenderd metaforaelmélet keretében az ABSZTRAKT RENDSZER SZEMÉLY fogalmi metafora megjelenéseként értelmezhető, vagyis egy olyan metaforikus leképezésként, ahol a FRANCIAORSZÁG nagymértékben absztrakt fogalmi tartományt a SZEMÉLY fogalmi tartomány segítségével gondoljuk el, strukturáljuk (vö. Lakoff–Johnson 1980, Lakoff 1993, Kövecses 2005). A fogalmi jelenséget ugyanígy értelmezhetnénk mentális terek integrációjaként is, amelynek során a létrejövő integrált mentális tér (blend) kölcsönösen vesz át tulajdonságokat mindkét bemeneti térből (vö. Fauconnier–Turner 1998). Mindazonáltal előremutatóbbnak gondolom azt, ha az egyes nyelvi megnyilatkozásokkal csak közvetetten összefüggő mentális terek vagy nyitott fogalmi reprezentációk helyett szemantikai szerkezetek integrálódásaként elemezzük a jelenséget, amelynek során a kompozitumszerkezetben kialakult, integrált szemantikai szerkezet a (9) típusú szerkezetek kiterjesztéseként értelmezhető (vö. Simon 2012).

Ha a (10) típusú, az ige hétköznapi jelentését különböző mértékben kiterjesztő konstrukciók gyakran jelennek meg, akkor sémarekonfiguráció következik be (vö. Simon 2012), azaz az ige kiterjesztett jelentésű használatai konvencionizálódnak, és kialakul az igenek egy skalárisan szerveződő új, lexikalizálódott jelentéskategóriája:

alapjelentés a hétköznapi narratívákban: (személy) megtámad (személyt)

kiterjesztett jelentés a történeti narratívákban: (szubjektumként felfogott emberekből álló absztrakt rendszer) megtámad (szubjektumként felfogott emberekből álló absztrakt rendszert)

A (10) típusú konstrukciókban az absztrakt rendszerekként konceptualizálódó szereplők tehát valójában nem a hétköznapi jelentésű igét terjesztik ki, hanem az abból kialakult, sematikus figuráiban absztrakt rendszert specifikáló, úgyszintén lexikalizálódott igeváltozatokat dolgozzák ki, hiszen a szereplők megfelelnek a kiterjesztett igeváltozatok sematikus figurái által megadott szemantikai specifikációknak. A különféle absztrakt rendszereket profiláló főnevek egyrésztől specifikálják, kidolgozzák az ige kiterjesztett változatának sematikus figurája által megadott kategóriát (EMBEREKBŐL ÁLLÓ ABSZTRAKT RENDSZER → FRANCIAORSZÁG / FRANCIÁK stb.), másrésztől azonban a sematikus figura hozzáadja ezen absztrakt rendszerekhez a hétköznapi jelentéséből örökölt SZEMÉLY jelentéselemet, amelynek következtében azok önálló akarattal rendelkező szubjektumokként konstruálódnak meg. (Érdemes megemlíteni, hogy ezen absztrakt rendszerek tárgyserű képződményekként is megkonstruálhatók: pl. „Franciaország összeomlott”.)

A hétköznapi narratíváink létrehozását motiváló séma rekonfigurációjával kialakuló történeti narratív séma természetesen a *megtámad* ige mellett számtalan egyéb ige kiterjesztett változatának a lexikalizálódását kezdeményezte. Ilyen például az *elfoglal*, *előnyomul*, *legyőz*, *lerohan*, *meggyezik*, *megfutamodik*, *visszavonul* stb. Ezen igék a történeti narratívákban való rendszeres használatuk következtében egy olyan kiterjesztett jelentésű változatban is konvencionizálódtak, amelyek sematikus figurái SZUBJEKTUMKÉNT FELFOGOTT, EMBEREKBŐL ÁLLÓ ABSZTRAKT RENDSZERT SPECIFIKÁLNAK.⁸ Az alábbi példákban szereplő igék is mind ilyen kiterjesztett jelentésű változatoknak tekinthetők:

- (11a) Az osztrákok 1815-ben Észak-Itáliát (Velence, Milánó) is **megszerezték** (Bihari 2000: 24).
 (11b) A 8. német hadsereg Paul von Hindenburg vezetésével Tannenbergnél **megsemmisítette** a 2. orosz hadsereget (Salamon 2004: 16).
 (11c) Az arabok a VII. század folyamán az egymás elleni harcban kimerült két közel-keleti nagyhatalmat fél évszázad alatt **tönkrevérték** (Szárny 2004: 176).

⁸ A további vizsgálatok feladata a kidolgozott tárggyal lexikalizálódott igei szerkezetek (pl. *hadat üzen*, *békét köt*, *segítségét kér*) szemantikai leírása.

- (11d) Az USA, **tartva** az elhúzódó harcoktól, az atombomba bevetéséről **döntött** (Dupcsik–Répárszky 2007: 133).
- (11e) A szicíliai gazdag görög városállamokat Észak-Afrika legerősebb állama, Karthágó is **meg akarta hódítani** (Filla 1997: 108).

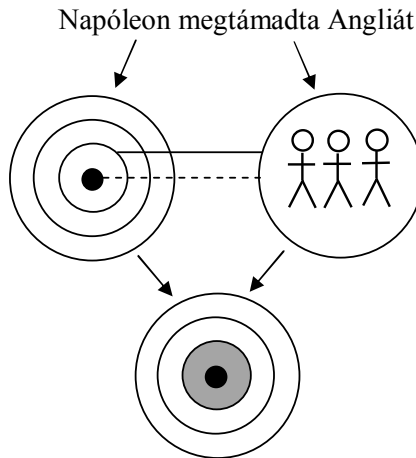
Az igéknek a történeti tárgyú narratív szövegekben kialakult kiterjesztett jelentése prototipikusan szerveződő kategóriának tekinthető (a prototípus elméletéről l. Wittgenstein 1992: 57–61, Rosch 1978). A prototípus a hétköznapi jelentésű ige különböző mértékű kiterjesztéseiből kialakult, skalárisan szerveződő új jelentéskategória leginkább konvencionalizálódott, legtipikusabb használata. Például a *megtámad*, a *visszavonul* vagy a *lerohan* kiterjesztett jelentésű változatainak elsődleges sematikus figurái prototipikusan HADSEREGET specifikálnak. Ezzel szemben a *hadat üzen*, *ultimátumot küld*, *békét köt* absztrakt rendszert specifikáló változatainak mindkét sematikus figurája prototipikusan ÁLLAMOT specifikál (ennek oka részben az is lehet, hogy a diplomáciában és a nemzetközi jogban ezeket a cselekedeteket a jogi személyként értelmezett államoknak tulajdonítják, nem pedig népeknek vagy kormányzatoknak).

Fontos megjegyezni, hogy egy ige történetileg legkorábbi alapjelentése nem feltétlenül az ige elsődleges jelentése (Tolcsvai Nagy 2011: 115–6). A fentebb felsorolt igék esetében például több esetben is úgy érezhetjük (pl. *visszavonul*, *lerohan*) – a hétköznapi értelemben használt jelentés háttérbe szorulása miatt –, hogy az elsődleges jelentés (vagyis a leggyakrabban használt, a beszélők számára leginkább begyakorlódott jelentés) a hétköznapi jelentésből kiterjesztett absztrakt rendszerekre vonatkozó jelentés.

Egy történeti narratívában nem csupán absztrakt rendszerek, hanem különböző történelmi személyiségek is megjelenhetnek az igék vonzataiként.

- (12) Napóleon megtámadta Angliát.

A (12) megnyilatkozást kontextuális ismereteink mozgósítása révén nem egy hétköznapi, hanem egy történeti tárgyú narratíva elemeként értelmezhetjük, amelyben a *megtámad* ige nem hétköznapi, hanem rekonfigurálódott, kiterjesztett jelentésében szerepel, vagyis az ige sematikus figurái SZUBJEKTUMKÉNT FELFOGOTT, EMBEREKBŐL ÁLLÓ ABSZTRAKT RENDSZERT, prototipikusan HADSEREGET specifikálnak. A *Napóleon* főnév ennek következtében nem kidolgozza, hanem kiterjeszti az ige elsődleges sematikus figuráját, amely a következőképpen ábrázolható:

11. ábra

A 11. ábrában a két szemantikai szerkezet közötti szaggatott vonal az ige prototipikusan HADSEREGET specifikáló sematikus figurája és a TÖRTÉNELMI SZEMÉLYISÉGET profiláló főnév közötti kiterjesztési viszonyt mutatja. Ugyanakkor a *megtámad* ige EMBEREKBŐL ÁLLÓ ABSZTRAKT RENDSZERT specifikáló kiterjesztett jelentése (illetve a szövegkontextus) előhívja a NAPÓLEONHOZ tartozó, a történeti narratívákban konvencionálizálódott metonimikusan szerveződő fogalmi alap EMBEREKBŐL ÁLLÓ ABSZTRAKT RENDSZEREKRE vonatkozó fogalmi tartományait, különösen a NAPÓLEON HADSEREGE / FRANCIA HADSEREG fogalmi tartományt, amelyet az ige, sematikus figurája révén, egy kidolgozási viszonyon keresztül (normál vonal) részlegesen a figyelem előterébe helyez (ezt jelzi ezen fogalmi tartomány szürkével való kitöltése). Az ilyen típusú szerkezeteket a kognitív nyelvészeti szakirodalomban általában a HADSEREG VEZETŐJE A HADSEREG HELYETT fogalmi metonímia megvalósulásának tekintik (l. Radden–Kövecses 1999: 40, Kövecses–Benczes 2010: 71). A fogalmi metonímia a sztenderd értelmezés szerint egy olyan kognitív művelet, amelynek során egy fogalmi tartomány valamely része közvetítő fogalomként mentális hozzáférést biztosít a fogalmi tartomány egy másik részéhez, a célfogalomhoz, oly módon, hogy a közvetítő fogalom a figyelem hátterébe, míg a célfogalom a figyelem előterébe kerül (vö. Lakoff–Johnson 1980, Radden–Kövecses 1999, Panther–Thornburg 2007). A metonímia ezen felfogása alapján a (12) mondatban szereplő NAPÓLEON, mint a fogalmi tartomány egyik része biztosít mentális hozzáférést a fogalmi tartomány másik részéhez, a HADSEREGHEZ, oly módon, hogy a metonimikus művelet során NAPÓLEON, mint közvetítő fogalom a figyelem hátterébe, míg a Napóleonon keresztül elért hadsereg fogalma célfogalomként a figyelem előterébe kerül. Ez a felfogás igaz lehet számos metonimikus megnyilatkozás esetében, ám a (12), illetve az alábbi (13) típusú mondatokban a metonimikus értelmezés ellenére a hadsereget, kormányzatot vagy államot irányító történelmi személyiség továbbra is a figyelem előterében marad, azt nem „váltja le” egy kicserélési művelettel a metonímia célfogalma. Vagyis nem csupán azért mondunk *Napóleont*, hogy az metonimiaként hozzáférést biztosítson NAPÓLEON HADSEREGÉHEZ, hanem azért is, mert Napóleon kitüntetett szerepét akarjuk hangsúlyozni.

Az alábbi példákban szereplő félkövérrel kiemelt igék mind olyan kiterjesztett jelentésű változatoknak tekinthetők, amelyeknek legalább egy sematikus figurája SZUBJEKTUMKÉNT FELFOGOTT, EMBEREKBŐL ÁLLÓ ABSZTRAKT RENDSZERT specifikál, ezen sematikus figurákat azonban nem EMBEREKBŐL ÁLLÓ ABSZTRAKT RENDSZERT profiláló főnevek dolgozzák ki, hanem TÖRTÉNELMI SZEMÉLYISÉGET profiláló főnevek terjesztik ki:

- (13a) II. Mohamed 1456-ban már Magyarország déli kapuját, Nándorfehérvárt **ostromolta**, innen azonban Hunyadi János **visszaverte** (Száray–Szász 2005: 89).
- (13b) Napóleon Bécs elfoglalása után Austerlitznél, a háború egyik legvéresebb csatájában, **legyőzte** az egyesített osztrák-orosz sereget (Száray 2006: 81).
- (13c) Theodosius császár **kiegyezett** a gótokkal, s **elismerte** őket szövetségesnek (Száray 2004: 153).

Érdekes a (13c) mondat, ahol a két ige esetében nem dönthető el egyértelműen, hogy az EMBEREKBŐL ÁLLÓ ABSZTRAKT RENDSZERT specifikáló változat vagy pedig a SZEMÉLYT specifikáló változat jelenik meg. Vagyis a mondatot értelmezhetjük úgy is, mint amelyben az igék kiterjesztett jelentésű, úgyszintén konvencionálizálódott változatának ABSZTRAKT RENDSZERT specifikáló sematikus figuráit terjeszti ki a *Theodosius* tulajdonnév, de úgy is értelmezhetnénk, mint amelyben a tulajdonnév az igék hétköznapi jelentésének SZEMÉLYT specifikáló sematikus figuráit dolgozza ki. Ennek oka az, hogy a *kiegyezik* és az *elismer* igék által konceptualizált történelmi események sokkal inkább felfoghatók egy konkrét személy egyéni cselekedeteként, mint a *legyőz*, *megtámad*, *ostromol* vagy *visszaver* igék által konceptualizált történelmi események. Az ilyen jellegű konstrukciókat éppen ezért úgy tekintem, mint amelyekben az ige mind a két, a SZEMÉLYT specifikáló és az ABSZTRAKT RENDSZERT specifikáló szemantikai szerkezetével is részt vesz. A két szemantikai szerkezet párhuzamos aktiválódásának az ellentmondásossága csupán azt az ellentmondást tükrözi, amelyet bárki érezhet, amikor egy adott történelmi eseménysor kapcsán megpróbál választ kapni arra, hogy pontosan ki, kik vagy mi miatt került sor az adott eseményekre. A történeti narratívákban megjelenő történelmi személyiség + ige konstrukcióknak a nagy részében, ha eltérő mértékben is, de az igének egyszerre aktiválódik a személyt specifikáló és az absztrakt rendszert specifikáló szemantikai szerkezete. Az alábbi mondatok is ezt példázzák:

- (13d) A tavaszi hadjárat magyar sikerei ugyanakkor arról **győzték meg** Ferenc Józsefet, hogy Birodalmának ereje kevés a magyar forradalom és szabadságharc leverésére (Helméczy 1999: 92).
- (13e) Az események fordulatot idéztek elő a nyugati, különösen a brit politikában: Chamberlain ettől kezdve nem **bízott** Hitlerben (Dupcsik–Réparszky 2007: 123).

2. A történelem szereplőinek megkonstruálását motiváló sémák

A szereplők megkonstruálásának a módjai korántsem véletlenszerű, hanem ezt különféle sémák befolyásolják, motiválják. A tanulmány 2. felében azon sémákat mutatom be, amelyek meghatározó szerepet játszanak abban, hogy a történelem egy adott szereplője a szöveg egy adott pontján milyen módon konstruálódjon meg. Ahogyan arra már utaltam, a sémák a korábbi nyelvi megnyilatkozásokból elvonatkoztatott szimbolikus, vagyis jelentéssel bíró mintázatok, amelyeknek elvontsága (azaz sematikusága) különböző mértékű lehet (vö. Langacker 2008: 215–27). A sémák a nyelvi produkciót eltérő hatókörrel motiváló, különböző erősségű elméleti mintázatokként működnek. Egy nyelvi megnyilatkozást több séma is motiválhat. Az egyes nyelvi megnyilatkozások eltérhetnek az őket támogató sémák prototipikus megvalósulásaitól, vagyis a sémák – szemben a generatív grammatika szabályaival – nem foghatóak fel olyan algoritmusokként, amelyek lehetővé teszik jól és rosszul formált mondatok elkülönítését.

2.1. Az ágensként és páciensként megjelenő szereplők tagmondatbeli megkonstruálása a szöveg mikroszintjén

A szereplők tagmondatbeli megkonstruálását (profilálását) nagyban befolyásolja az adott szereplőt megnevező főnév/főnévi szerkezet tematikus szerepe. A tematikus szerepeket Langacker olyan fogalmi archetípusoknak tekinti, amelyek a mondatban szereplő ige vagy igei szerkezet által kifejezett események tipikus résztvevőivel azonosíthatók (Langacker 2008: 355–6). Az igeik által konceptualizált prototipikus események energiaátvitelként értelmezhetők. Az események egyes résztvevőinek a tematikus szerepe szorosan összefügg azzal, hogy az adott résztvevő az energiaátviteli folyamat mely pontján található. Az energia kiinduló forrása általában az ige elsődleges sematikus figuráját kidolgozó ágens (a mondatban többnyire alany), a végpontja pedig általában az ige másodlagos sematikus figuráját kidolgozó páciens (a mondatban többnyire tárgy vagy határozó). Az ágens tehát egy olyan individuum, „aki szándékosan kezdeményez és hajt végre egy cselekvést, általában valamilyen fizikai, más entitásokra ható cselekvést” (Langacker 2008: 356).⁹ Ezzel szemben a páciens az energiaátviteli végpontja, azaz többnyire egy olyan tárgy, amely valamilyen belső állapotváltozáson megy keresztül (pl. eltörik). Ahogy arról korábban szó esett, a szakirodalom az ágens és a páciens mellett további tematikus szerepeket is megkülönböztet, én azonban Dowty (1991) elgondolását követve az ágenst és a pácienszt olyan prototipikus kategóriákként (protoszerepekként) értelmezem, amelyekre visszavezethető az összes többi tematikus szerep (l. még Kiefer 2007: 216–9). Például egy kétvonzatos tranzitív konstrukcióban a cselekvésláncban az energia kiinduló forrását adó vagy a cselekvésláncban az ahhoz közelebb lévő szereplő mindig ágensnek, az energia kiinduló forrásától a cselekvésláncban távolabb lévő szereplő pedig mindig páciensnek minősül a tematikus szerepek itt követett megközelítésében.

Az igeik vagy igei szerkezetek egyes vonzatainak a tematikus szerepe nem csupán azok grammatikai viselkedését (vö. Komlósy 1992: 358–63), hanem a vonzatként megjelenő fogalom megkonstruálásának a módját is jelentősen befolyásolhatja. A történeti tárgyú szövegek szereplőinek a megkonstruálására vonatkozóan az ágens és a páciens fentebb jelzett prototipikus tulajdonságai alapján a következő hipotetikus séma fogalmazható meg abban az esetben, ha a szereplőket

⁹ “An agent is an individual who willfully initiates and carries out an action, typically a physical action affecting other entities” (Langacker 2008: 356).

konceptualizáló főnevek a hétköznapi narratív használatból kiterjesztett, sematikus figurákban SZUBJEKTUMKÉNT FELFOGOTT, EMBEREKBŐL ÁLLÓ ABSZTRAKT RENDSZERT (is) specifikáló igék vagy igei szerkezetek vonzataiként jelennek meg:

- (14a) A történelem azon szereplője, amely egy tranzitív ige vagy igei szerkezet ágens szerepű vonzataként jelenik meg, konkrétan, emberszerűbben konceptualizálódik, mint az a szereplő, amely ugyanazon tranzitív ige vagy igei szerkezet páciens szerepű vonzataként jelenik meg.

A (14a) hipotetikus séma világosabbá tételéhez érdemes röviden visszatérni a történelem szereplői-hez tartozó fogalmi alap kérdéséhez. A 1.2. rész végén azt a konklúziót vontam le, hogy a történelem tipikus szereplőinek a fogalmi alapja egymáshoz rész-egész viszonyok mentén kapcsolódó fogalmi tartományokból tevődik össze. Ezen fogalmi tartományok nagyvonalakban a következők: TÖRTÉNELMI SZEMÉLYISÉG, HÁDSEREG/KORMÁNYZAT, NÉP, ÁLLAM. Látható tehát, hogy a fogalmi tartományok felírhatók egy olyan skála mentén, amely a konkrétan, emberszerűbb entitástól, azaz a történelmi személyiségtől halad az egyre elvontabb és egyre kevésbé emberszerű entitások felé oly módon, hogy a skála egy adott entitása mindig része az utána következő entitásnak. A szereplők fogalmi alapjának e belső szerveződését figyelembe véve a (14a) hipotetikus séma a következőképpen fogalmazható át:

- (14b) Egy tranzitív ige vagy igei szerkezet ágens szerepű vonzataként megjelenő történelmi szereplő a TÖRTÉNELMI SZEMÉLYISÉG fogalmi tartományhoz konceptuálisan közelebb álló fogalmi tartományt profilál, mint az ugyanazon tranzitív ige vagy igei szerkezet páciens szerepű vonzataként megjelenő történelmi szereplő.

A (14) hipotetikus sémát az ágens és a páciens fentebb jelzett prototipikus tulajdonságai alapján fogalmaztam meg, vagyis hogy az ágens prototipikusan saját akarattal rendelkező emberi lény, míg a páciens valamilyen tárgy. Amennyiben tehát két történelmi szereplő egy ige által kifejezett esemény kapcsán interakcióba kerül egymással, akkor a hipotézisként feltett séma alapján az ágensként megjelenő szereplőnek általában konkrétan, emberszerűbben kellene konceptualizálnia (azaz fogalmi alapjának a TÖRTÉNELMI SZEMÉLYISÉGHÉZ konceptuálisan közelebb álló fogalmi tartományát profilálja), mint a páciensként megjelenő szereplőnek. Az alábbi megnyilatkozások közül tehát a (15a) megfelelne, míg a (15b) nem felelne meg a (14) sémának.

- (15a) III. Edward megtámadta a franciákat.
 (15b) Az angolok megtámadták VI. Fülöpöt.

A hipotézisként megfogalmazott séma létének igazolása érdekében elvégeztem egy kvantitatív vizsgálatot. A vizsgálatban tíz, a történelemről szóló narratívákban tipikusan megjelenő ige, illetve igei szerkezet vonzatainak a profilálását néztem meg A magyar nyelv nagyszótárának korpuszához tartozó, a Rubicon folyóirat 1990 és 2000 között megjelent számainak tartalmazó CD-je alapján.¹⁰ A tíz igéből, illetve igei szerkezetből kettőnek (*békét köt, szövetséget köt*) a sematikus figurái nem ágens és páciens, hanem két ágens szerepű vonzatot specifikálnak. Hipotézisem az volt, hogy ezekben az esetekben a történelem azon szereplője, amely elsődleges figuraként jelenik meg, konkrétan konceptualizálódik, azaz a TÖRTÉNELMI SZEMÉLYISÉG fogalmi tartományhoz konceptuálisan közelebb álló fogalmi tartományt profilál, mint a másodlagos figuraként megjelenő történelmi szereplő. Vagyis két ágens szerepű vonzattal rendelkező igék, illetve igei szerkezetek esetében az elsődleges és másodlagos figura konceptualizálásában hasonló megoszlást feltételeztem, mint a prototipikus tranzitív igék ágens és páciens szerepű vonzatainak a konceptualizálásában. A tíz vizsgált ige, illetve igei szerkezet a következő:

¹⁰ A Rubiconból idézett példák hivatkozását A magyar nyelv nagyszótárában alkalmazott eljárás szerint adtam meg.

1. ^a békét köt _{b-vel}
2. ^a hadat üzen _{b-nek}
3. ^a kiszorítja _{b-t (földrajzilag behatárolható területről)}
4. ^a legyőzi _{b-t}
5. ^a megtámadja _{b-t}
6. ^a segítséget kér _{b-től}
7. ^a szövetséget köt _{b-vel}
8. ^a vereséget mér _{b-re}
9. ^a visszaszorítja _{b-t}
10. ^a visszaveri _{b-t}

(a = szubjektumként felfogott, emberekből álló absztrakt rendszer, b = szubjektumént felfogott, emberekből álló absztrakt rendszer)

A vizsgálatba a tíz igének csak azon, a hétköznapi narratív használatból kiterjesztett, sematikus figuráiban SZUBJEKTUMKÉNT FELFOGOTT, EMBEREKBŐL ÁLLÓ ABSZTRAKT RENDSZERT (is) specifikáló változatait vettem bele, amelyeknek a sematikus figuráit az 1.2. részben bemutatott, a történeti tárgyú narratívákban konvencionizálódott metonimikusan szerveződő fogalmi alapok valamely profilált fogalmi tartománya dolgozza ki. Vagyis míg az alábbi, (16a) mondatban szereplő *megtámad* ige vonzatai nem alkották a vizsgálat anyagát – hiszen a konstrukcióban az ige a hétköznapi jelentésében szerepel, addig a (16b), a (16c) és a (16d) mondatban szereplő igék vonzatai részét képezték a vizsgálatnak, hiszen a konstrukcióban az igék sematikus figurái SZUBJEKTUMKÉNT FELFOGOTT, EMBEREKBŐL ÁLLÓ ABSZTRAKT RENDSZERT (is) specifikálnak, amelyeket a történeti tárgyú narratívákban konvencionizálódott, metonimikus viszonyok mentén felépülő fogalmi alapok valamely profilált fogalmi tartománya dolgoz ki. Ugyanakkor a (16e) és a (16f) mondatban szereplő *békét köt* és *megtámad* igei szerkezet, illetve ige vonzatai nem alkották a vizsgálat részét, hiszen a (16e) esetében a másodlagos sematikus figura (*katolikus egyház*), a (16f) esetében pedig az ágens (*rablőhordák*) nem tekinthető a történeti tárgyú narratívákban konvencionizálódott metonimikusan szerveződő fogalmi alapok valamely fogalmi tartományának.

- (16a) Egy **nyugalmozott gárdakapitány** támadta meg őt az egyik bécsi parkban (1992 Vég Gábor CD17).
- (16b) [...] **Simeon** bolgár uralkodó megtámadta a **bizánciakat** (1996 Harmatta János CD17).
- (16c) **Japán** azonban az **Egyesült Államokat** támadta meg (1995 Ormos Mária CD17).
- (16d) **Dembinski** szétszórt, felfejlődésben levő **hadosztályait** az **osztrákok** Kápolnánál megtámadták (1999 Katona Tamás CD17).
- (16e) [N]apóleon békét kötött a **katolikus egyházzal** (2000 Hahner Péter CD17).
- (16f) **I. Frigyes** és **seregét** a veronai sziklahasadékban **rablőhordák** azzal fenyegették meg, hogy megtámadják, amennyiben nem fizetnek nekik váltságdíjat (2000 Soós István CD17).

A vizsgálat eredményeit az alábbi 1. táblázatban tüntettem fel.¹¹ A táblázat második oszlopa azon előfordulások számát mutatja, amelyekben az ige vagy igei szerkezet ágens szerepű vonzata konkrétan, emberszerűbben profilálódik, mint a páciens szerepű vonzat (mint például a (16b)). A harmadik oszlop azon előfordulások számát mutatja, amelyekben az ige vagy igei szerkezet ágens és páciens szerepű vonzatának az elvontsága megegyezik (ilyen a (16c)). A negyedik oszlop azon előfordulások számát mutatja, amelyekben nem az ágens, hanem az ige vagy igei szerkezet páciens szerepű vonzata profilálódik konkrétan, emberszerűbben (mint például a (16d)). Ha az ige vagy igei szerkezet ágens és páciens szerepű vonzatai olyan referenciapont-szerkezetek, amelyekben a célfogalmak elvontsági foka megegyezik, de a referenciapontként funkcionáló fogalmak elvontsága különböző, akkor a két vonzatot eltérő elvontsági szinten megkonstruálódó szereplőmegneve-

¹¹ A vizsgálatba nem vettem bele az igenévi adatokat, valamint a történeti forrásokból, illetve más szerzőktől idézett szövegrészletekben előforduló adatokat.

zéseknek tekintetem. Például a (16g) mondatban a *vereséget mér* igei szerkezet vonzatszerkezete a második oszlopba sorolódik, vagyis úgy tekintem a konstrukciót, mint amelyben az ágens konkrétan konstruálódik meg, mint a páciens.

(16g) Szentgotthárdnál a **császári csapatok** hatalmas vereséget mértek a **törökök** Bécset fenyegető **seregére** (1995 Tóth István György CD17).

A táblázat alsó két sorában tüntettem fel a nem prototipikus, két ágenssel rendelkező *békét köt és szövetséget köt* igei szerkezetet. A második oszlopban az elsődleges figura konkrétan, a harmadik oszlopban a két figura egyenlő elvontsági szintű, a negyedik oszlopban pedig a másodlagos figura konkrétan konceptualizálásával megjelenő szerkezetek számát tüntettem fel.

1. táblázat

Ige	Ágens a konkrétan	Ágens = páciens	Páciens a konkrétan
<i>hadat üzen</i>	9	34	3
<i>kiszorít</i>	4	4	0
<i>legyőz</i>	35	44	8
<i>meztámad</i>	21	31	4
<i>segítséget kér (!)</i>	2	1	3
<i>vereséget mér</i>	21	8	4
<i>visszaszorít</i>	1	3	1
<i>visszaver</i>	4	2	0
	Elsődleges figura a konkrétan	Elsődleges figura = másodlagos figura	Másodlagos figura a konkrétan
<i>békét köt</i>	8	21	1
<i>szövetséget köt</i>	7	16	1

Az 1. táblázatban feltüntetett eredmények alapján az ágens és a páciens konceptualizálásának hipotézisként megfogalmazott (14) sémája módosításra szorul. Az eredmények annyiban igazolják a hipotézist, hogy a páciensnek az ágensnél konkrétan, emberszerűbb profilálása kifejezetten ritka, ugyanakkor a táblázatból látható, hogy az ágens és a páciens megegyező elvontsági szintű profilálása kifejezetten gyakori. Érdekes a *segítséget kér* igei szerkezet, amelynek az esetében a legtöbb adatot a páciens konkrétan profilálására találtam. Ez szembe megy a többi igénél megfigyelhető tendenciával. A *segítséget kér* igei szerkezet rendhagyó mintázata összefügghet annak sajátos jelentésszerkezetével, vagyis hogy az ágens szerepben megjelenő entitás általában egy nála erősebb, azaz nagyobb ágenciapotenciállal rendelkező entitástól kér segítséget. Ugyanakkor a kevés adat miatt nem érdemes komolyabb következtetéseket levonni ezen igei szerkezet vonzatszerkezetére vonatkozóan.

A kvantitatív vizsgálat alapján – a korábban feltételezett (14) sémát felülvizsgálva – a mindkét sematikus figurájában SZUBJEKTUMKÉNT FELFOGOTT, EMBEREKBŐL ÁLLÓ ABSZTRAKT RENDSZERT (is) specifikáló tranzitív igék, illetve igei szerkezetek vonzatainak a konceptualizálását motiváló séma a következő:

(17a) A történelem azon szereplője, amely egy tranzitív ige vagy igei szerkezet páciens szerepű vonzataként jelenik meg, nem konceptualizálódik konkrétan, emberszerűbben, mint az a szereplő, amely ugyanazon tranzitív ige vagy igei szerkezet ágens szerepű vonzataként jelenik meg.

A szereplők fogalmi alapjának a belső, metonimikus szerveződését figyelembe véve a (17a) séma a következőképpen fogalmazható át:

- (17b) Egy tranzitív ige vagy igei szerkezet páciens szerepű vonzataként megjelenő történelmi szereplő nem profilál a TÖRTÉNELMI SZEMÉLYISÉG fogalmi tartományhoz konceptuálisan közelebb álló fogalmi tartományt, mint az ugyanazon tranzitív ige vagy igei szerkezet ágens szerepű vonzataként megjelenő történelmi szereplő.

A (17) séma lényegében azt mondja ki, hogy az ágens és a páciens profilálása alapbeállításban nem megy szembe a tranzitív igék által kifejezett energiaátvitel prototipikus megvalósulásával, vagyis az energiaátvitel kiinduló forrásaként megjelenő ágens nem lesz elvontabb, azaz kevésbé emberszerű, mint az energiaátvitel végpontjaként megjelenő páciens. A séma ezen változatában tehát az ágens és a páciens megegyező elvontsági szinten történő profilálása is a séma megvalósulásának (instanciációjának) tekinthető, és csupán abban az esetben beszélhetünk a sémától való eltérésről, ha a páciens profilálódik konkrétabban, emberszerűbben. Ugyanakkor a sémától való eltérés – vagyis a tagmondatban a páciens konkrétabb, emberszerűbb profilálása – sok esetben megmagyarázható egy másik sémának a közbelépésével. A későbbiekben részletesen bemutatom, hogy a történet világában megjelenő középponti és partikuláris szereplőknek a konceptualizálását motiváló, mezoszintű hatókörrel működő séma hogyan írhatja felül az ágens és a páciens profilálását motiváló mikroszintű sémát.

A két ágens szerepű vonzattal rendelkező *békét köt* és *szövetséget köt* igék esetében a másodlagos figura konkrétabban megvalósuló konceptualizálása kifejezetten ritka, ugyanakkor a két figura megegyező elvontsági szinten történő konceptualizálása kiugróan nagy arányban fordul elő. Ennek következtében a (17) sémához hasonlóan ebben az esetben is egy olyan sémát kell feltételeznünk, miszerint a két ágenssel rendelkező igei konstrukciók másodlagos figurájaként megjelenő szereplő nem konceptualizálódik konkrétabban, emberszerűbben, mint az elsődleges figuraként megjelenő szereplő. Bár ebben az esetben az ige mindkét sematikus figuráját kidolgozó szereplője ágensnek tekinthető, a séma motivációja mégis hasonló lehet a (17) sémához: az elsődleges figuraként megjelenő, a figyelem előterében álló szereplőre úgy tekintünk, mint a két ágensből a nagyobb aktivitású, kezdeményező szereplőre, ezért az nem konceptualizálódik elvontabban, azaz kevésbé emberszerűen, mint a másodlagos figura.

Érdeemes megjegyezni, hogy a *békét köt*, a *hadat üzen* és a *szövetséget köt* igei szerkezetek esetében az ágens és a páciens megegyező elvontsági szinten megvalósuló profilálásának kiugróan nagy számában fontos szerepet játszhat az, hogy a békekötés, a hadüzenet és a szövetségkötés olyan események, amelyek a diplomácia és a nemzetközi jog gyakorlatában általában jogilag egyenlő státuszú felek (például államok) között valósulnak meg.

Az alábbiakban néhány példa alapján érzékeltetem, hogy a (17) séma hogyan motiválja a történelem szereplőinek a megkonstruálását:

- (18a) Fia, **Köprülü Ahmed nagyvezír** 1663–64-ben sikeres hadjáratot indíthatott a **királyi Magyarország** ellen, de győzelmei már nem a valós erőviszonyokat fejezték ki. A **Habsburgok** nyugati lekötöttségük miatt nem fordultak az **oszmánok** ellen (Száray–Szász 2005: 185).
- (18b) **I. Frigyes** a (1152–1190) jövedelmei növelése érdekében elrendelte a gazdag itáliai városok birodalmi adóztatását. Függetlenségüket megsértve élükre saját embereit nevezte ki, s beleszólt a pápaválasztásba is. Így egy táborba tömöríthette a **pápaságot** és a lombardiai városokat. **III. Sándor** (1159–1181) **pápa** és a vele szövetségre lépő **lombardiai városok** (Lombard Liga) egyesült ereje 1176-ban Legnanónál legyőzte a **császár lovagjait** (Száray–Szász 2005: 9–10).
- (18c) A nehéz helyzetben a tehetséges **Károly dauphin** lett úrrá, leverte a parasztok és a párizsiai felkelését, majd békét kötött **III. Edwarddal** (1360). A **franciák** hatalmas hadisarcot fizettek (3 millió arany), **jelentős területeket engedtek át az angoloknak**, Edward viszont lemondott a trónigényéről (Száray–Szász 2005: 73).

A (18a) szövegrész első tagmondatában a török fél (*Köprülü Ahmed nagyvezír*) ágens szerepben jelenik meg, éppen ezért emberszerűbben profilálódik, mint a páciens szerepben megjelenő szereplő (*királyi Magyarország*). A harmadik tagmondatban viszont a török fél páciens szerepbe kerül, így konceptualizációja (*oszmánok*) a (17) sémának megfelelően absztraktabbá válik, mint az ágensként megjelenő szereplőé (*Habsburgok*). A (18b) szövegrész harmadik mondatában a (17) sémának megfelelően a páciensként megjelenő szereplők (*pápaság, lombardiai városok*) absztraktabban profilálódnak, mint az ágensként megjelenő szereplő (*I. Frigyes*), amelyre az ígeragozás zéró anaforaként utal. Ezzel szemben a következő mondatban a pápai oldal kerül ágens szerepbe és a császári páciens szerepbe, ennek következtében az előző mondattól eltérően a pápai fél (*III. Sándor pápa*) konkrétabban profilálódik, mint a császári oldal (*a császár lovagjai*). A (18c) szövegrész első mondatában a félkövérrel kiemelt, egyaránt ágensként megjelenő elsődleges és másodlagos figura elvontsági szintje megegyezik, ez a mondat tehát megfelel az egyaránt ágens szerepű elsődleges és másodlagos figura konceptualizálása kapcsán megállapított sémának. Ugyanakkor a dőlt betűvel szedett tagmondatban az ágensként megjelenő francia fél absztraktabb, kevésbé emberszerű profilálása a (17) sémának megfelelően együtt jár az immár páciensként megjelenő angol fél absztraktabb, kevésbé emberszerű profilálásával.

2.2. Az elbeszélte világ középponti és partikulárisabb szereplőinek a megkonstruálása a szöveg mezoszintjén

A tematikus szerepekkel összefüggő mikroszintű séma mellett a szereplők megkonstruálását jelentősen befolyásolja egy a történetben reprezentált világ középponti és partikulárisabb szereplőinek a konceptualizálását motiváló mezoszintű séma is, amely adott esetben felülírhatja a tagmondat hatókörén belül érvényesülő mikroszintű sémát.

Tátrai (2011: 171–89) a történet világának három szféráját különíti el: a történet fizikai világát, a történet társas világát és a történet mentális világát. „Az elbeszélte események térbeli és időbeli viszonyainak a feldolgozása eredményezi a történet fizikai világának a létrejöttét” (Tátrai 2011: 179), amely szorosan összefügg a történet társas világával, hiszen „a szereplők nem egyszerűen csak a történet terében és idejében megjelenő fizikai entitások, hanem egy társas viszonyrendszernek is a részesei” (Tátrai 2011: 183). A történetben a fizikai és a társas világ mellett az egyes szereplők gondolatai, érzései, cselekvéseik belső motivációi is reprezentálódnak. A történetmondó a szereplők belső történéseinek a megjelenítésével alkotja meg a történet mentális világát. A narratív szövegek fizikai, társas és mentális világa sokféle aspektusból vizsgálható, a jelen kutatás szempontjából azonban csupán azon egyszerű sajátosságuk hangsúlyozandó, hogy egy elbeszélés mezoszintű szövegegységében (nagyjából egy bekezdés) bizonyos szereplők mint cselekvő és mentális ágensok főszereplőkként a történet adott szakaszában reprezentálódó fizikai, társas és mentális világ középpontjában állnak, míg más szereplők mellékszereplőként kevésbé fontosak, periférikusabbak. A politikatörténetre koncentrált elbeszélésekben is jellemző módon bizonyos szereplők tevékenysége, illetve mentális állapotai állnak a középpontban, míg más szereplők kevésbé fontos, illetve teljesen partikuláris szereplőkként tűnnek fel (vö. Tóth–Vincze–László 2006, Vincze–László 2010). A történetben reprezentálódó fizikai, társas és mentális világgal összefüggésben a következő séma működését feltételezem mezoszintű (nagyjából egy bekezdésnyi) hatókörrel:

- (19a) A történeti tárgyú elbeszélés mezoszintű szövegegységében reprezentált fizikai, társas és mentális világ középponti szereplője konkrétabban, emberszerűbben konceptualizálódik, mint a többi, periférikusabb szereplő.

Ez a séma a következőképpen fogalmazható át a szereplők fogalmi alapjának belső, metonimikusan szerveződő felépítését figyelembe véve:

- (19b) A történeti tárgyú elbeszélés mezoszintű szövegegységében reprezentált fizikai, társas és mentális világ középponti szereplője a TÖRTÉNELMI SZEMÉLYISÉG fogalmi tartományhoz konceptuálisan közelebb álló fogalmi tartományt profilál, mint a többi, periférikusabb szereplő.

A (19) sémát a következő tényezők motiválják:

1. Az egyes szereplők konkrétabb, emberszerűbb megkonstruálásához hozzátartozik az erőteljesebb specifikáció és kidolgozottság. A perceptuális észlelésben és a nyelvi reprezentációban is a figyelem középpontjában álló entitások specifikáltabban, részletesebben, kidolgozottabban jelennek meg, mint a figyelem háttérében álló entitások.
2. Az elbeszélés középponti szereplője általában az a szereplő, akinek a tevékenységét, gondolatait, szándékait, vélelmét, vágyait, érzelmeit, motivációit stb. leginkább meg akarjuk ismerni. Egy emberként, illetve kevésbé absztrakt rendszerként megkonstruált szereplőnek a tevékenységét, illetve a mentális állapotait könnyebb modellálni, mint egy nagymértékben absztrakt szereplőét, hiszen egy emberként vagy egy kevésbé absztrakt rendszerként megjelenő szereplőhöz természetesebben lehet cselekvéseket, gondolatokat, érzelmeket, szándékokat rendelni (például a *Napóleon megjíedti* és a *Franciaország megjíedti* megnyilatkozásokból a második nem hangzik túl természetesen).
3. Egy emberszerűbben, kevésbé absztraktan megkonstruált szereplővel olvasóként, illetve a történelem értelmezőjeként könnyebben tudunk azonosulni, mint egy nagymértékben absztraktan megkonstruált szereplővel.
4. A középpontosság szempontjához szorosan kapcsolódik a nézőpontviszonyok kérdése. A történeti narratívában reprezentálódó fizikai, társas és mentális világ ugyanis bizonyos mértékben mindig a középponti szereplő(k) nézőpontjából konstruálódik meg. Vagyis a partikulárisabb szereplők a középponti szereplő(k) külső nézőpontjából jelennek meg, amelynek következtében a partikuláris szereplők belső szerveződése elhalványul, háttérbe szorul. (Például a magyar fél mint középponti szereplő nézőpontjából a török vagy a lengyel fél belső szerveződése – a vezetői pozícióban lévő történelmi személyiségek, a történelmi személyiség által irányított kormányzat vagy hadsereg – háttérbe szorul.)

Az egyes szereplők konkrétabb vagy absztraktabb megkonstruálása nem csupán a történet fizikai, társas és mentális viszonyrendszerének a leképezése, hiszen részben maga az emberszerűbb, konkrétabb megkonstruálása egy szereplőnek fogja az adott szereplőt középpontként, a narratívában fontosabbnak feltüntetni, míg a kevésbé emberszerű, absztraktabb megkonstruálás fog egy adott szereplőt mellékszereplőként, kevésbé fontosként megjeleníteni. Ennek oka az, hogy az emberek ontológiai szalienciája nagyobb, mint az absztrakt entitásoké (Schmid 2007: 132). Az ontológiai szaliencia fogalmának alapja az az elgondolás, hogy bizonyos entitások a természetüknel fogva feltűnőbbek (szaliensebbek), a figyelmet jobban felkeltik, mint más entitások. Az ontológiailag szaliensebb entitások (pl. egy történelmi személyiség) fogalmi pedig nagyobb eséllyel kerülnek a konceptualizáló figyelmének az előterébe (például egy történelemről szóló elbeszélő szöveg olvasása során), mint az ontológiailag kevésbé szaliens entitások (pl. egy állam) fogalmi (Schmid 2007: 120).

Az alábbiakban néhány példán keresztül mutatom be a séma működését. Hangsúlyozandó, hogy a történet középponti és partikulárisabb szereplőinek a megkonstruálását motiváló mezoszintű séma sohasem jelenik meg elszigetelt módon, hiszen mindig figyelembe kell venni az ágens és a páciens tematikus szerepekkel összefüggő, főtebb már részletesen kifejtett mikroszintű sémát.

(20a) A **törökök** elfoglalták Sziszek, Veszprém várait. Válaszul **Pálffy Miklós** Nógrádban indított támadást (Száray–Szász 2005: 193).

(20b) A **törököt** kudarcai, a **Habsburgokat** a kimerülés és a nyugaton várható újabb nagy háború készítette a megegyezésre (Száray–Szász 2005: 210).

A (20a) két tagmondatos megnyilatkozásban a *törökök* és *Pálffy Miklós* egyaránt ágens szerepben van, a két szereplő azonban mégsem ugyanazon az absztrakciós szinten konceptualizálódik. A *törökök* főnév ugyanis nagymértékben absztraktan profilálja a török oldalt, szemben a *Pálffy Miklós* tulajdonnévvel. Ez az eltérés a két szereplő megkonstruálása között azzal magyarázható, hogy a történet világának a reprezentálása során a megnyilatkozás a magyar oldalt állítja a figyelem előterébe, vagyis a magyar fél a középponti szereplő. A (20b) megnyilatkozásban a két szereplő, a *török* és a *Habsburgok* egyaránt páciens szerepben van. A két szereplő azonban itt sem ugyanazon

az absztrakciós szinten profilálódik, mivel a *Habsburgok* megnevezés konkrétabb, emberszerűbb konceptualizáció, mint a *török* megnevezés. A szereplők eltérő megkonstruálása ebben az esetben is azzal magyarázható, hogy a megnyilatkozás a *Habsburgok* által reprezentált oldalt állítja a történet világának a középpontjába. Az alábbi, a (20a) és a (20b) átalakításával létrehozott mondatok jól mutatják, hogy a történet világa a török fél perspektívájából is megkonstruálható, oly módon, hogy a figyelem előterébe, a történet világának a középpontjába a török fél kerüljön.

- (21a) **III. Murád csapatai** elfoglalták Sziszek és Veszprém várát. Válaszul a **magyarok** Nógrádban indítottak támadást.
- (21b) **II. Musztafát** kudarcai, a **Habsburgokat** a kimerülés és a nyugaton várható újabb nagy háború készítette a megegyezésre.
- (21c) **II. Musztafát** kudarcai, a **keresztényeket** a kimerülés és a nyugaton várható újabb nagy háború készítette a megegyezésre.

Az ágens és a páciens konceptualizálását, illetve két ágenssel rendelkező igék esetén az elsődleges és másodlagos figura konceptualizálását motiváló mikroszintű séma és a történet középponti és partikulárisabb szereplőinek a megkonstruálását motiváló mezoszintű séma összjátéka különféle módokon juthat érvényre, attól függően, hogy erősítik egymást, vagy szembemegy egyik a másikkal. Az alábbi (22) szövegrészetekben a két séma kölcsönösen megerősíti egymást.

- (22a) A **török** sem kezdeményezett támadásokat, állóháború alakult ki. **Mátyás** az 1470-es években a **törököt** többször átengedte ellenfele, **III. Frigyes** osztrák tartományai felé. 1474-ben a felbátorodott **török** Váradig *benyomult* az országba, és rabok tömegével hagyta el azt. Ugyanebben az évben új várát épített Szabácsnál a Száva mocsarában. A közvélemény nyomására **Mátyásnak** válaszolnia kellett erre a lépésre. Ezért 1475 őszén, hogy ne találkozhasson a **sultáni főerőkkel**, zsoldosaival és a hagyományos magyar haderővel elfoglalta a jelentéktelen várát. Gondja volt arra, hogy híre keljen a **török** ellenes megmozdulásának (Száray–Szász 2005: 114–5).

A (22a) szövegrészetben a félkövérrel kiemelt szereplők megkonstruálása egyértelműen mutatja, hogy a történet világának a középpontjában a legkonkrétabban, legemberszerűbben megjelenő, a *Mátyás* megnevezéssel konceptualizált magyar fél áll, amelyhez képest a nagymértékben absztrakt konceptualizációkkal megjelenített török fél háttérbe kerül. A török hadsereg mozgására vonatkozó, dőlttel szedett *benyomult* deiktikus ige a történet fizikai világának a magyar fél, vagyis Mátyás király (és persze a magyar szerző, illetve olvasók) nézőpontjából történő feldolgozását mutatja. A középponti és partikulárisabb szereplőknek a megkonstruálását motiváló sémát a második mondatban megerősíti az ágens és a páciens konceptualizálását, a hatodik mondatban pedig az elsődleges és másodlagos figura konceptualizálását motiváló séma. A szövegrészetben egy referenciapont-szerkezet részeként a *III. Frigyes* tulajdonnév is megjelenik, amelynek következtében a Habsburg-fél központibb szereplőként konstruálódik meg, mint a török fél.

- (22b) Kiváló képességű hadvezér került a pun seregek élére, Hannibál, aki Róma esküdt ellensége volt, családja már egy sor hadvezért adott hazájának. (A punok hispániai térhódítása nagyrészt tehetséges apjának, Hamilkar Barkasnak az érdeme.) Hannibál váratlanul **akart** Itáliára törni, ezért a hosszabb szárazföldi utat választotta. Elindult hatalmas seregével, harci elefántjaival Hispániából, átkelt a Pireneusokon, majd az Alpokon. Hadseregének jelentős része odaveszett az úttalan utakon való menetelésben, de a Pó alföldjére **kiérve**, a Rómával ellenséges gallokból feltölthette csapatait.

A megzavart rómaiak nem tudták erejüket egyesíteni, így Hannibál seregeiket külön-külön verte tönkre. Cannae-nál teljesen bekerített és megsemmisített egy római hadsereget (Kr. e. 216). Ám Hannibál lassan győzelmeinek foglyává vált (Száray 2004: 114).

A (22b) szövegrészetben a *Hannibál* tulajdonnév által emberszerűen konceptualizált fél áll a történet világának a középpontjában. A társas világgal párhuzamosan a történet mentális világában elfog-

lalt középponti helyét mutatja az, hogy Hannibál a harmadik mondatban a félkövérrel szedett *akart* igének köszönhetően mentális ágensként is megjelenik, hiszen az ige a tudatosság szubjektumának az áthelyezése révén expliciten utal Hannibál mentális állapotára (a tudatosság szubjektumának át-helyezéséről l. Tátrai 2011: 186–7, Sanders–Spooren 1997). Az úgyszintén félkövérrel kiemelt *kiérve* deiktikus igenév a történet fizikai világának Hannibál nézőpontjából történő feldolgozását mutatja. A (22b) példában a (22a)-hoz hasonlóan a történet világához kapcsolódó mezoszintű sémát több helyen megerősíti a tematikus szerepekhez köthető mikroszintű séma. A középponti szereplőknek a gyakori egybeesése a tagmondatok ágenseivel mindazonáltal nem meglepő, hiszen a történet középponti szereplője az a szereplő, akinek a cselekvéseire az elbeszélés leginkább koncentrálna.

A történet középponti és partikulárisabb szereplőinek a megkonstruálását motiváló mezoszintű és a tematikus szerepekhez kapcsolódó mikroszintű séma nemcsak megerősítheti egymást, hanem a kettő szembe is mehet egymással, amelynek során a mezoszintű séma felülírhatja a mikroszintű sémát. Például az előző fejezetben a Rubicon 1990 és 2000 közötti számaiban vizsgált igék vonzatainak a konceptualizálása nem mindig felelt meg az ágens és a páciens konceptualizálását motiváló sémának. Az ilyen esetekben általában az figyelhető meg, hogy a történet világában a középponti szereplők megkonstruálását motiváló séma felülírta a tematikus szerepekhez köthető sémát. Az alábbiakban erre adok három példát:

- (23a) Február 10-én Kassán találkozott újra Klapka és Görgey, és Schlikre alighanem nehéz napok vártak volna a két magyar hadtest ölelésében, ha nem érkezik meg az új fővezér, Dembinski Henrik gróf altábornagy. A kissé már szenilis és alparancsnokaival szemben örökösen bizalmatlan fővezér nagy ellentámadásra készült, azzal sem törődve, hogy a készülődés ideje alatt Schlik és a cs. kir. fővezér, Windisch-Grätz herceg csapatai egyesülhetnek. Ráadásul a készülődés rosszul sikerült: **Dembinski** szétszórta, fel-fejlődésben levő **hadosztályait** az **osztrákok** Kápolnánál megtámadták és kétnapos csatában megverték (1999 Katona Tamás CD17).

A (23a) szövegrészlet félkövérrel kiemelt szereplőinek a konceptualizálása nem felel meg a tematikus szerepekre vonatkozóan megállapított mikroszintű sémának, hiszen a referenciapont-szerkezetként megjelenő páciens (*Dembinski hadosztályai*) profilálódik konkrétan, emberszerűbben, nem pedig az ágens (*osztrákok*). Ennek oka az, hogy a szövegrészletben megképződő történetvilág középpontjában nem az ágens szerepbe kerülő fél, hanem a páciens szerepbe kerülő magyar fél áll, vagyis ebben az esetben a történet világához kapcsolódó mezoszintű séma felülírja a tematikus szerepekkel összefüggő mikroszintű sémát.

- (23b) **Crassus, Marcus Licinius:** (Kr. e. 115–53) optimata származású római politikus és hadvezér. Marius ellenfele, Sulla támogatója, az utóbbi által rendezett proscriptiók egyik legfőbb haszonélvezőjeként hatalmas vagyonra tett szert. 72-ben praetorként leverte Spartacus lázadását, 70-ben consultársa Pompeiusnak, aki azonban dicsőségben nemsokára messze túlszárnyalta őt, és így egyre inkább szembekerültek egymással. 60-ban Caesar kibékítette őket egymással, és hárman titkos szövetségre léptek (első triumviratus). 55-ben megint Pompeiusszal viselte a consulságot, és hivatali ideje lejártával Syria provincia helytartóságát választotta, de a remélt kincsek helyett halálát lelte: 53-ban Carrhae mellett a **parthusok** bekerítették és megsemmisítő vereséget mértek **seregére** (1997 Horváth András CD17).
- (23c) Az 1527-ben trónra lépett **Ferdinánd** Szulejmánhoz hasonlóan illúziókat kergetett évtizedeken át. Megválasztása előtt az ország egységének helyreállítását és a török kiűzését ígerte híveinek. Noha abból az egyébként logikus felfogásból indult ki, hogy törvényes magyar uralkodóként joga van a Szent Koronához tartozó valamennyi területre, sohasem rendelkezett az ígéretei beváltásához szükséges eszközökkel. Szapolyai Jánost ugyan képes volt legyőzni, az **oszmánok** azonban tartósan az ország nyugati és északi megyéibe szorították vissza (1998 Fodor Pál CD17).

A (23b) egy Crassus életét röviden összefoglaló szövegrészlet, így nem meglepő, hogy az utolsó tagmondatban nem az ágens szerepben feltűnő parthus fél, hanem a páciens szerepben megjelenő, a [*Crassus*] *serege* megnevezés által konceptualizált római fél profilálódik konkrétan. A (23c) szövegrészlet legutolsó tagmondatában úgyszintén felülírja a történet világához kapcsolódó mezoszintű séma a tematikus szerepekhez kapcsolódó mikroszintű sémát, hiszen az ágens szerepben álló török fél absztraktan, kevésbé emberszerűen profilálódik, mint a páciens szerepbe kerülő, a történetrészlet középponti szereplőjének tekinthető, *Ferdinánd* tulajdonnévvel konceptualizálódó Habsburg-fél, amelyre a tagmondat igéje zéró anaforával utal. A szövegrészlet ugyancsak jól példázza azt, hogy az egyes szereplők – különösen a történelmi személyiségként profilálódó középponti szereplők – sok esetben zéró anaforán keresztül jelennek meg a tagmondatban.

A történelmi tárgyú elbeszélés mezoszintű szövegegységében reprezentált fizikai, társas és mentális világ középponti szereplője általában megfeleltethető az adott szövegegység topikjának, hiszen a topik a figyelem előterében hosszabb ideig álló, a nyelvi interakció résztvevői számára könnyen hozzáférhető, a nyelvileg leképezett eseményben központi szerepű entitás (a topik kognitív nyelvészeti megközelítéséről l. Tolcsvai Nagy 2003, 2010). Ugyanakkor az egyes szereplők különböző absztrakciós szinten megvalósuló profilálása lehetővé teszi, hogy két egyaránt topikpozícióban álló szereplő státusza eltérő módon konstruálódjon meg a történet világában. Ezt láthatjuk például a (22a) szövegrészben, ahol a török és a magyar oldal egyaránt topikpozícióban áll, a két topikpozícióba kerülő szereplő azonban a történet világában eltérő szerepet kap, hiszen a magyar oldal a konkrétan, emberszerűbben megvalósuló profilálás (*Mátyás*) miatt középpontibb szereplőként tűnik fel, mint a nagymértékben absztraktan profilálódó török oldal (*török, szultáni főerők*).

2.3. A szereplők konceptualizációinak konvencionális mintázatai a szöveg makroszintjén

A történelem bizonyos eseményeinek, eseménysorainak a narratív reprezentációiban a szereplők konceptualizációi konvencionális mintázatokhoz igazodhatnak. Ezen konvencionális mintázatok tulajdonképpen egy adott történelmi eseménysor korábbi narratív reprezentációiból absztrahált sémák, amelyek az adott eseménysorhoz kapcsolódva megjelenő újabb narratívák szereplőinek a megkonstruálását motiválják (diskurzusszintű sémákról vö. Langacker 2008: 478). Horváth (2012)-ben az első és második világháború történelemtankönyvekben megjelenő narratív reprezentációit vizsgáló kvantitatív kutatással igazoltam az egyes történelmi eseménysorok narratív reprezentációihoz kapcsolódó konvencionális mintázatok létét. A vizsgálatból kiderült, hogy a második világháború narratív reprezentációiban jelentősen megnő – különösen a tengelyhatalmak oldalán – a történelmi személyiségek aránya az első világháborúhoz képest.

Természetesen az egyes történelmi események szereplőinek a megkonstruálását motiváló konvencionális sémák nem a tematikus szerepekhez kapcsolódó és a történet fizikai, társas és mentális világához kapcsolódó sémáktól elszigetelten jutnak érvényre. Például feltételezhető, hogy az előző fejezetben bemutatott (22)–(23) szövegrészletekben sok esetben azért kerülnek bizonyos szereplők az adott történelmi eseményt elbeszélő narratíva fizikai, társas és mentális világának a középpontjába és ezért a tagmondatban gyakran ágens szerepbe, mert az adott esemény narratív reprezentációja így konvencionálizálódott a beszélőközösségben.

3. Összegzés

A tanulmány arra tett kísérletet, hogy bemutassa a történelemtanról szóló elbeszélő szövegek szereplőinek a tipikus megkonstruálási módjait, illetve azon sémákat, amelyek meghatározó szerepet játszanak abban, hogy a történelem egy adott szereplője a szöveg egy adott pontján milyen módon konstruálódjon meg. A tanulmány 1. felében a Langacker-féle kognitív nyelvtan profilálásfogalmát felhasználva bemutattam, hogy a történelem szereplői milyen tipikus módokon konstruálhatók meg. A történelem szereplőinek a megkonstruálási lehetőségeit először a szereplőket megnevező főnevekre, illetve főnévi szerkezetekre koncentrálni vizsgáltam. A szereplőket megnevező főnevek mindig

egy meghatározott fogalmi tartományát profilálják a főnév által előhívott fogalmi alapnak, míg a fogalmi alap többi része háttérként konstruálódik meg. Az egyes szereplők a fogalmi alap eltérő profilálásából adódóan megkonstruálódhatnak történelmi személyiségként, illetve az absztrakció különböző szintjein álló absztrakt rendszerekként egyaránt. Ezen absztrakt rendszerek gyakran referenciapont-szerkezetek formájában konceptualizálódnak. A tipikus szereplőmegnevezések vizsgálatából fokozatosan rajzolódott ki, hogy a szereplőkhöz rendelhető fogalmi alap metonimikus, azaz rész-egész viszonylatok mentén egymáshoz kapcsolódó fogalmi tartományokból tevődik össze. A történelem szereplői által aktivált prototipikus fogalmi alap fogalmi tartományai a következők: TÖRTÉNELMI SZEMÉLYISÉG, HADSEREG, KORMÁNYZAT, NÉP, ÁLLAM.

A szereplőket megnevező főnevek, illetve főnévi szerkezetek elszigetelt vizsgálata után a szereplők megkonstruálását a tagmondatban vizsgáltam, elsősorban az ige és az ige vonzataiként megjelenő szereplőket megnevező főnevek közötti szemantikai viszonyra helyezve a hangsúlyt. Az ABSZTRAKT RENDSZEREKET profiláló főnevek és az alapjelentésükben SZEMÉLYT specifikáló igék integrálódásából kiemelkedő szereplőreprezentációk szemantikai többlettel rendelkeznek a főnévhez képest, hiszen az ige sematikus figurája hozzáadja az ABSZTRAKT RENDSZERHEZ a SZEMÉLY jelentéselemet, ennek következtében az ABSZTRAKT RENDSZEREK öntudattal rendelkező szubjektumokként konstruálódnak meg. Az ABSZTRAKT RENDSZEREKET profiláló főnevek és a hétköznapi jelentésükben SZEMÉLYT specifikáló igék gyakori összekapcsolódása miatt ezen szerkezetek felfoghatók olyan rekonfigurált kompozitumszerkezeteként, amelyben az absztrakt rendszert profiláló főnév nem az ige alapjelentésének a SZEMÉLYT specifikáló sematikus figuráját terjeszti ki, hanem az ige egy kiterjesztett jelentésű változatának a SZUBJEKTUMKÉNT FELFOGOTT, EMBEREKBŐL ÁLLÓ ABSZTRAKT RENDSZERT specifikáló sematikus figuráját dolgozza ki. A történelemről szóló narratív szövegekben megjelenő szereplőket megnevező főnevek és az igék által alkotott rekonfigurált kompozitumszerkezeteket a hétköznapi gondolkodásunkat meghatározó narratív séma rekonfigurációjából vezetem le.

A tanulmány 2. fele azon sémákkal foglalkozott, amelyek a szereplők megkonstruálásának a módját befolyásolják mikro-, mezo-, illetve makroszintű hatókörrel. Nyolc, a történeti tárgyú elbeszélésekben tipikusan előforduló ige vonzatszerkezetének a kvantitatív vizsgálata alapján a következő, a tagmondat hatókörén belül működő mikroszintű sémát feltételeztem:

Egy tranzitív ige vagy igei szerkezet páciens szerepű vonzataként megjelenő történelmi szereplő nem profilál a TÖRTÉNELMI SZEMÉLYISÉG fogalmi tartományhoz konceptuálisan közelebb álló fogalmi tartományt, mint az ugyanazon tranzitív ige vagy igei szerkezet ágens szerepű vonzataként megjelenő történelmi szereplő.

A séma lényegében azt mondja ki, hogy az ágens és a páciens profilálása alapbeállításban nem megy szembe a tranzitív igék által kifejezett energiaátvitel prototipikus megvalósulásával, vagyis az energiaátvitel kiinduló forrásaként megjelenő ágens nem lesz elvontabb, azaz kevésbé emberszerű, mint az energiaátvitel végpontjaként megjelenő páciens. Emellett két ágenssel rendelkező igék esetében feltételeztem egy olyan sémát, amely szerint az elsődleges figura nem profilálódik absztraktabban a másodlagos figuránál.

A történetben reprezentálódó fizikai, társas és mentális világgal összefüggésben – mezoszintű (nagyjából egy bekezdésnyi) hatókörrel – is feltételeztem egy séma működését, amely a következőképpen fogalmazható meg:

A történeti tárgyú elbeszélés mezoszintű szövegegységében reprezentált fizikai, társas és mentális világ középponti szereplője a TÖRTÉNELMI SZEMÉLYISÉG fogalmi tartományhoz konceptuálisan közelebb álló fogalmi tartományt profilál, mint a többi, periférikusabb szereplő.

A sémával kapcsolatban hangsúlyoztam, hogy az egyes szereplők absztraktabb vagy konkrétabb, emberszerűbb megkonstruálása nem csupán a narratívában reprezentálódó fizikai, társas és mentális világnak a leképezése, hiszen részben maga az emberszerűbb, konkrétabb megkonstruálása egy szereplőnek fogja az adott szereplőt középpontként, a narratívában fontosabbnak feltüntetni, míg a kevésbé emberszerű, absztraktabb megkonstruálás fog egy adott szereplőt mellékszereplőként, kevésbé fontosként megjeleníteni.

Egy korábbi kutatásra hivatkozva felhívtam arra is a figyelmet, hogy a történelem bizonyos eseményeinek, eseménysorainak a narratív reprezentációiban a szereplők profilálása konvencionális mintázatokhoz igazodhat. Ezen konvencionális mintázatok tulajdonképpen egy adott történelmi eseménysor korábbi narratív reprezentációjából absztrahált makroszintű sémák, amelyek az adott eseménysorhoz kapcsolódva megjelenő újabb narratívák szereplőinek a megkonstruálását motiválják. A sémák erősíthetik egymást, de szembe is mehetnek egymással. Az utóbbi esetben a tágabb hatókörű mezo-, illetve makroszintű sémák felülírhatják az ágens és a páciens profilálását motiváló mikroszintű sémát.

A tanulmányban bemutatott sémák mellett a történelem szereplőinek a megkonstruálását további, szociolingvisztikai és stilisztikai tényezők is befolyásolhatják. Ugyancsak érdekes kérdés, hogy a szereplők által alkotott koreferencialáncokban megjelenő anaforikus és kataforikus viszonyok milyen hatással vannak a szereplők megkonstruálására. Ezen kérdések vizsgálata a további kutatások feladata.

FORRÁSOK

- Bihari Péter 2000. *A 19. század története fiataloknak. 1775–1918. Tankönyv. 7. osztály.* Holnap Kiadó, Budapest.
- Dupcsik Csaba–Repárszky Ildikó 2007. *Történelem IV. Középkorok számára.* (5. kiad.) Műszaki Kiadó, Budapest. MK-1215102.
- Filla István 1997. *Történelem. Az általános iskola 5. osztálya számára.* (18. kiad.) Korona Kiadó, Budapest.
- Helméczy Mátyás 1999. *Történelem 7. Általános iskolák számára.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest
- Marczali Henrik 1898. *Nagy képes világtörténet 10. A forradalom és Napoleon kora.* Franklin-társulat, Révai testvérek, Budapest.
- Salamon Konrád 2004. *Történelem IV. A középkorok számára.* (11. kiad.) Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. NT-13384/2.
- Száray Miklós 2004. *Történelem I. A középkorok számára.* (9. kiad.) Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. NT-13163/1.
- Száray Miklós 2006. *Történelem III. Középkorok számára.* (5. kiad.) Műszaki Kiadó, Budapest. MK-1115102.
- Száray Miklós–Szász Erzsébet 2005. *Történelem II. Középkorok számára.* (6. kiad.) Műszaki Könyvkiadó, Budapest. MK-1015102.

KORPUSZ

- A magyar nyelv nagyszótárának kiegészítő szöveggyűjteménye: CD17 *Rubicon. 1990–2000.* Rubicon Ház Bt.–Arcanum Adatbázis Kft., Budapest, 2001.

SZAKIRODALOM

- Bañcerowski Janusz 2002. A profilírozás mint nyelvészeti fogalom. *Magyar Nyelvőr* 126: 321–8.
- Brown, Gillian 1994. Modes of understanding. In: Brown, Gillian–Malmkjær, Kirsten–Pollitt, Alastair–Williams, John (eds.): *Language and understanding.* Oxford University Press, Oxford, 10–20.
- Bruner, Jerome 2005 [1986]. *Valóságos elmék, lehetséges világok.* Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.
- Carr, David 1999 [1997]. A történelem realitása. In: Thomka Beáta (szerk.): *Narratívák 3. A kultúra narratívái.* Kijárat Kiadó, Budapest, 69–84.
- Dowty, David 1991. Thematic proto-roles and argument selection. *Language* 67: 547–619.
- Fauconnier, Gilles–Mark Turner 1998. Conceptual Integration Networks. *Cognitive Science* 22/1: 133–87.
- van Hoek, Karen 2007. Pronominal anaphora. In: Geeraerts, Dirk–Cuyckens, Hubert (eds.): *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics.* Oxford University Press, Oxford, 890–915.
- Horváth Péter 2012. *Absztrakt rendszerek és történelmi személyiségek – a történelem szereplőinek metaforikus és metonimikus reprezentációi magyar történelemtankönyvekben.* http://osvenyek.elte.hu/images/cikkek/C3%96sv%C3%A9nyek2_Horv%C3%A1th.pdf
- Kiefer Ferenc 2007. *Jelentélmélet.* Corvina Kiadó, Budapest.
- Komlósy András 1992. Régensek és vonzatok. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan I.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 299–527.

- Kövecses Zoltán 2005. *A metafora. Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe*. Typotex, Budapest.
- Kövecses Zoltán–Benczes Réka 2010. *Kognitív nyelvészet*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Lakoff, George 1991. Metaphor and War: The Metaphor System Used to Justify War in the Gulf. *Journal of Urban and Cultural Studies* 2/1: 59–72.
- Lakoff, George 1992. The contemporary theory of metaphor. In: A. Ortony (ed.): *Metaphor and Thought*. Cambridge University Press, Cambridge, 202–251.
- Lakoff, George–Mark Johnson 1980. *Metaphors We Live By*. The University Chicago Press, Chicago.
- Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar*. Vol. 1. Stanford University Press, Stanford.
- Langacker, Ronald W. 1999. *Grammar and Conceptualization*. Mouton de Gruyter, Berlin, New York.
- Langacker, Ronald W. 2001. Discourse in Cognitive Grammar. *Cognitive Linguistics* 12/2: 143–88.
- Langacker, Ronald W. 2007. *Cognitive Grammar*. In: Geeraerts, Dirk–Cuyckens, Hubert (eds.): *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*. Oxford University Press, Oxford, 421–62.
- Langacker, Ronald W. 2008. *Cognitive Grammar. A Basic Introduction*. Oxford University Press, Oxford.
- Langacker, Ronald W. 2009. *Investigations in Cognitive Grammar*. Mouton de Gruyter, Berlin, New York.
- László János 2005. *A történetek tudománya. Bevezetés a narratív pszichológiába*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.
- Lewandowska-Tomaszczyk, Barbara. 2007. Polysemy, Prototypes, and Radial Categories. In: Geeraerts, Dirk–Cuyckens, Hubert (eds.): *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*. Oxford University Press, Oxford, 139–69.
- Panther, Klaus Uwe–Thornburg, Linda L. 2007. Metonymy. In: Geeraerts, Dirk–Cuyckens, Hubert (eds.): *The Oxford handbook of cognitive linguistics*. Oxford University Press, Oxford, 236–63.
- Radden, Günter–Zoltán Kövecses 1999. Towards a theory of metonymy. In: Panther, Klaus-Uwe–Radden, Günter (eds.): *Metonymy in language and thought*. John Benjamins, Amsterdam, Philadelphia, 17–59.
- Rohrer, Tim 2007. Embodiment and experientialism. In: Geeraerts, Dirk–Cuyckens, Hubert (eds.): *The Oxford handbook of cognitive linguistics*. Oxford University Press, Oxford, 25–47.
- Rosch, Eleanor 1978. Principles of categorization. In: Rosch, Eleanor–Lloyd, Barbara B. (eds.): *Cognition and categorization*. Lawrence Erlbaum, Hillsdale, 27–48.
- Sanders, José–Spooren, Wilbert 1997. Perspective, subjectivity, and modality from a cognitive point of view. In: Liebert, Wolf-Andreas–Redeker, Gisela–Waugh, Linda (eds.): *Discourse and perspective in cognitive linguistics*. John Benjamins, Amsterdam, Philadelphia, 85–112.
- Schmid, Hans-Jürgen 2007. Entrenchment, salience, and basic levels. In: Geeraerts, Dirk–Cuyckens, Hubert (eds.): *The Oxford handbook of cognitive linguistics*. Oxford University Press, Oxford, 117–38.
- Simon Gábor 2012. Szemantikai konstruálás a metaforikus kifejezésekben – a térbeliség példája. In: Tolcsvai Nagy Gábor–Tátrai Szilárd (szerk.): *Konstrukció és jelentés*. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest, 175–93.
- Tátrai Szilárd 2004. A kontextus fogalmáról. *Magyar Nyelvőr* 128: 479–94.
- Tátrai Szilárd 2006. A narratív diskurzusokról – pragmatikai nézőpontból. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Szöveg és típus. Szövegtipológiai tanulmányok*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 211–32.
- Tátrai Szilárd 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2003. Topikaktivitás és topikfolytonosság magyar nyelvű szövegekben. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* XX: 295–325.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2005. A magyar birtokos szerkezet jelentéstana, kognitív keretben. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* XXI: 43–70.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2010. Topik, információfolyam, szórend. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* XXII: 455–500.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2011. *Kognitív szemantika*. Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara, Nyitra.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2012. A polisziéma hálózati modellje. *Nyelvtudományi Közlemények* 108: 287–344.
- Tomasello, Michael 2002 [1999]. *Gondolkodás és kultúra*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Tóth Judit–Vincze Orsolya–László János 2006. Történelmi elbeszélés és nemzeti identitás. Az Osztrák–Magyar Monarchia reprezentációja osztrák és magyar történelemkönyvekben. *Educatio*, 143–5.
- Verhagen, Arie 2007. Construal and Perspectivization. In: Geeraerts, Dirk–Cuyckens, Hubert (eds.): *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*. Oxford University Press, Oxford, 48–81.
- Vincze Orsolya–László János 2010. A narratív perspektíva szerepe a történelemkönyvekben. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 571–595.
- Wittgenstein, Ludwig 1992 [1953]. *Filozófiai vizsgálódások*. Atlantisz Kiadó, Budapest.

Horváth Péter

PhD-hallgató

ELTE BTK

Nyelvtudományi Doktori Iskola

SUMMARY

*Péter, Horváth***Schema and construal in narrative texts about history**

The paper investigates the typical conceptual elaborations of the characters (e.g. Napoleon, English army, Russia) in narrative discourses about history in the framework of Ronald W. Langacker's cognitive grammar. The characters can be construed as historical figures or as abstract systems. The way of the conceptualization of characters is motivated by different schemata which work on different levels of the narrative texts. Using quantitative analysis I demonstrate that on the level of clauses the thematic roles of the characters motivate the conceptualization of the characters as schema: the character in the role of patient is not construed on a more abstract level than the character of the same construction in the role of agent. I also establish another schema related to the narrative world of the text: the central characters of the physical, social, and mental world of the narrative texts are conceptualized in a more concrete and humanlike way than the peripheral characters. The schema related to the central characters can overwrite the schema related to thematic roles.

Keywords: historiography, cognitive grammar, construal, profiling, historical figure, metonymy, narrative text, schema, agent, patient, salience

Most ironizálsz?**Az irónia és az irónia kulcsingerei a különböző nyelvi szinteken****1. Bevezetés***

Az emberi gondolkodásban az irónia kitüntetett szerepét támasztják alá azok az adatok, amelyek szerint a hétköznapi nyelvhasználatban a különböző típusú diskurzusokban (pl. hétköznapi spontán baráti és családi beszélgetések, talkshow, sorozatok, filmek) az alakzatok közül az iróniának az egyik legmagasabb a százalékos előfordulása a metaforát követően (l. pl. Kreuz et al. 1996; Nemesi 2005, 2009). Az iróniahasználatnak mint társalgási stratégiának többek között szerepe lehet az igazság keresésében és az újfajta tudás átadásában (l. szókratészi irónia), használatos udvariassági stratégiaként (vö. Leech 1983), illetve szociális szempontból csoportképző és elhatároló funkciója van (l. ugratás, gúny). Evolúciós és fejlődéses pragmatikai keretben gondolkodva világosan látszik, hogy bizonyos kultúrákban társas és kognitív szempontból is evolúciós előnnyel jár az irónia produkciója és megértése. Az irónia használata többek között arra ad lehetőséget az embernek, hogy egy adott kultúrában a hatalommal szemben, személyes integritását és véleményét megőrizve maradjon életben (l. Ciceró beszédei, molière-i irónia, politikai diskurzusok stb.). Ezen kívül az irónia használatán keresztül – az irónia perspektívaváltásra kényszerítő jellege miatt (l. Kömlösi 2012) – egy minőségileg másfajta kulturális tudás közvetíthető, a nem ironikus nyelvhasználattal összehasonlítva.¹ Ezt támasztja alá továbbá a nyugati filozófiatörténetben, irodalomtörténetben és különösen a 20. századi irodalomban és irodalomelméletben az iróniának mint központi fogalomnak a szerepe (pl. de Man 1996; Colebrook 2005), illetve a nem szó szerinti jelentések pragmatikai kutatásában is előkelő helyet foglal el az irónia vizsgálata (l. pl. összegző munkaként a Giora [1998], valamint a Gibbs és Colston [2007] által szerkesztett tematikus köteteket).

* A kutatás a TÁMOP-4.2.4.A/2-11/1-2012-0001 azonosító számú Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergenciaprogram című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

¹ Hasonló következtetésre jut irodalomelméleti és filozófiai hagyományból Colebrook (2005).